

פרק חמישי: הדיונים בסוגיית השמיטה - לקראת שנת השמיטה תרנ"ו

גיבוש היתרו של הרב הלוי - חורף תרנ"ה
במהלך חורף תרנ"ה החלה סוגיית השמיטה להעסיק גורמים שונים בהתיישבות. מי שהחל לעסוק בנושא באופן מעשי היה הרב נפתלי הרץ הלוי, ככל הנראה בשל פניית פקידות הברון. לקראת השמיטה הקודמת פנתה הפקידות לרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, שיפסוק בנושא. עתה, שהרב הלוי היה הממונה מטעמה על היקב בראשון לציון, אך טבעי היה שהפקידות תפנה אליו בעניין, לפחות בכל הנוגע להתנהלות מושבותיה באזור יהודה.

הרב הלוי פעל בסוגיית השמיטה בתיאום עם הרבנים סלנט ודיסקין, שאסרו בשמיטת תרמ"ט את עבודות המזרע והתירו רק את שמירת המטעים ועשיית מלאכות לשם קיום האילנות. הנימוקים העיקריים לכך היו שבמכירת קרקע לגוי יש בעיה של איסור 'לא תחנם', ובפרט שמכירה שאינה רשומה בטאבו אינה תופסת.³⁴¹ עמדתו ההלכתית של הרב הלוי עצמו עולה במיוחד ממכתב שכתב, באביב תרמ"ח, לרב שמואל מוהליבר.³⁴² במכתבו ציין הרב הלוי שלוש דרכים, שלאחר ביצוען ניתן לכאורה לאפשר היתרים מסוימים לזריעה בשביעית:

- א. החכרת השדות לגוי לכמה שנים בהבלעת שנת השמיטה.
- ב. מכירת הקרקע לגוי לזמן מוגבל.
- ג. מכירת מוחלטת של הקרקע לגוי.

אולם הוא דחה את השימוש בכל אחת מן הדרכים הללו. לגבי החכרת השדות בהבלעה, היתר שננקט על ידי המב"ט והמהר"ט, כבר במאה ה-16, טען הרב הלוי, שלכאורה לפי העמדה ההלכתית המקובלת, חל גם על פעולה זו האיסור שציינו חכמים להשכיר שדות לגויים.³⁴³ כמו כן, הוא סבר שאף במכירה לזמן יש איסור 'לא תחנם', ולכל

341. ראו לעיל כרך א, עמ' 180-187.

342. להלן נספח 1.

343. בתלמוד הבבלי, במסכת עבודה זרה, דף כא ע"א, מוזכר האיסור למכור בארץ ישראל שדות לגויים וכדי להרחיק ממכירה נאסרה אף השכרת שדות. התלמוד ציין שם שאיסור מכירת שדות לגויים נובע הן מאיסור 'לא תחנם' והן בשל הפקעת המעשרות מיבולי השדה. התוספות בארו שהאיסור קיים דווקא אם המכירה מבטלת את חייב המעשרות מן הקרקע עצמה, והיינו לדעה ש"ש קניין לנכר" להפקיע מחיוב מעשר. לאור זאת, טען הרב הלוי, דווקא לדעת המב"ט והמהר"ט, שקדושת השמיטה ממשיכה לחול על אדמה המכורה לגוי, ניתן להתיר השכרה ומכירה לגוי, אך לא לדעה הרווחת שיש קנין להפקיע מקדושת שביעית. עוד ציין הרב הלוי, שגם לשיטת המב"ט והמהר"ט, נוצרת בעיה של הפקעת המעשרות בשנים שקודם או אחר השמיטה, בהן תהיה הקרקע מוחכרת, אך זאת ניתן בדוחק לפטור על ידי התנייה מפורשת בכתב, המאושרת על ידי הרשויות, שהגוי החוכר ימכור את התבואה ליהודי, בעודה מחוברת לקרקע, קודם שתגיע לעונת

הפחות כלולה מכירה מוגבלת זו באיסור השכרת שדות לגויים, ואין צורך לומר שבמכירה מוחלטת חל איסור 'לא תחנם'. הרב הלוי הבהיר במכתבו שהחמרה שלא לאמץ את הפתרונות הנזכרים לא תיפגע חלילה בהתיישבות, כיוון שכפי שהובהר לו היטב מבעלי המושבות, לא יהיה נזק משביתה מן המזרע בשנת תרמ"ט.³⁴⁴ בנוגע למטעים, עולות אכן כמה וכמה שאלות, אולם לרובן הוא הציע כבר את פיתרון, כדלהלן:

א. כמה וכמה מלאכות דרבנן, שבלא היתרן יכולים העצים להתקלקל, הותרו על ידו.³⁴⁵

ב. התיר שלא להפקיר את המטעים ולהשאירם גדורים "מפני השכינים שירצו לקלקל הישוב ולהרוס הנבנים ולשבר האילנות וד"ל [ודי לחכימא]."

שתי בעיות חמורות יותר העלה הרב הלוי:

א. סוגיית מכירת הפירות, שכן חל איסור מסחר בפירות שביעית ובשימוש מסחרי בדמי שביעית.

ב. איסור הוצאת הפירות לחוץ לארץ.

את הבעיה הראשונה סבר לפטור בעזרת פרוצדורה מסוימת המוזכרת בתלמוד, "דהיינו בחנוני הרגיל אצלו שיתן לו במתנה".³⁴⁶ לגבי החשש השני הוא ציין שאמנם "ע"ז [על זה] החשש צריך להתיישב הרבה אך לעת עתה הדבר נוגע רק לאנשים פרטים וכשיבא לכלל מעשה נעיין בזה".³⁴⁷

המעשרות, מה שיחייב את התבואה בהפרשת תרומות ומעשרות. יש לציין שהרב הלוי התעלם מכך שבפועל ריווח המנהג להחכיר קרקעות לגויים לכמה שנים, וכי היתר להחכיר שדות בהבלעת שנת השמיטה, התקבל ללא עוררין על ידי 'פאת השולחן', למרות שסבר במפורש שיש קניין לגוי להפקיע מקדושת שביעית. ראו עוד בעניין זה לעיל כרך א, עמ' 470.

344. הכוונה בעיקר לאנשי פתח תקווה ומזכרת בתיה. וראו בעניין זה בהרחבה לעיל כרך א, פרקים 13-14.

345. ראו גם הדיווח של יהושע שטמפפר "כי ע"ז [על זה] מפורש יצא היתר עבודת קיום האלנות מפה הדר"ג הר"ן הירץ שליט"א ראבד"ק יפו ת"ו" (הצבי, י"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888), עמ' לד-לה), והפרסום בחבצלת שהרב הלוי 'רבות טרח עמל ויגע עד שמצא להתיר כל דבר הנוגע לקיום הגפנים, ועל דעתו לית-מאן דיכיל ופליג להחמיר אבל לנטוע נט[ע]ות חדשות וכן לזרוע השדות לדעתו הוא איסור גמור ובשביל זה עלה ירושלימה להתייעץ את הגאונים הי"ו כדת מה לעשות" (חבצלת, ל' בניסן תרמ"ח (11.4.1888), עמ' 171).

346. ראו להלן נספח 1, הע' 8.

347. וראו מה שכתב הרב עקיבא יוסף שלזינגר כשדן בסוגיית השמיטה, ככל הנראה בנוגע לשמיטת תרמ"ט: "אחר כתבי הנ"ל, בא הנה הגאון ר' נפתלי הרץ נ"י אב"ד דיפו ת"ו והציע לפני המבוכה ההיא, ואמר לענין שדות אין צריך לפנים לאסור, (דאלמלי היה מקום להתיר איך מתקיים מתנ"י (בבא מציעא דף קי:)) המקבל שדה מחבירו לשבע שנים בשבע מאות וזו אין השביעית מן המניין אם בידו לעבוד, אך ישנם שם בעלי גינות שקורין ביארע"ס, וכן בעלי פרדסים אשר שולחין פירותיהן (שקורין פארטאגאלין) תפוחי זהב לימון ואתרוגים, המה שולחין אותם הנה וכן להבדיל לחוץ לארץ, ואם אוסרים להם סתם הם לא שומעין, אם כן יכשילו כולי עלמא עם פירות שביעית, מה שאין כן אם אומרים להם למכור, הם יעברו על לא תחנם, ועל כל פנים לא יכשלו רבים, וכ"ת אין אומרים לאדם חטא וכו' זה אשר שומע ולא יחטא אך הוא אשר בכל אופן חוטא מוטב לו להיות חוטא מלהיות מחטיא. ועוד בא בטענה איך אפשר להם לקיים שביעית כמאמרו, אם כן צריכין לפתוח גניהם וכרמיהם הפקר, אם כן ישמו הגוים כל נטיעותיהם, ויכל לריק יגיעם, מני אז לא אמרה תורה שלח לתקלה, כהאי גוונא אין לדמות לימים ראשונים שהיו בין ישראל מה שאין כן בזמן הזה אשר הם מתי מספר בין פראים הללו אשר טרם ישמעו שניתן

לקראת שנת השמיטה תרנ"ז התעוררה שאלת המסחר באופן חריף. כמו כן, התעוררו כמה שאלות משמעותיות בנוגע לכמה עבודות חקלאיות נדרשות במטעים, ובפרט הנוגעות לזמירה ולהרכבה, שכנראה לא מצאו את פיתרון המספק אף בשמיטה הקודמת.³⁴⁸ בשל כך, סבר עתה הרב הלוי להתיר, באופנים מסוימים, הן את הסחורה בפירות שביעית והן עשיית מספר מלאכות משמעותיות בענף המטעים ובפרט הגפן, ועיקרן: הרכבות וזמירות נחוצות, וזאת לאחר שתבצע מכירה של האילנות "על מנת לעוקרן".

באופן זה, סבר הרב הלוי לפתור את שתי הבעיות המרכזיות הנזכרות, שהיו לדעתו בפעולת המכירה שנגקטה ערב שמיטת תרמ"ט. שכן מכירת עצים איננה דורשת רישום בטאבו, ואין איסור 'לא תחנם' במכירת עצים לגויים על מנת לעוקרם.³⁴⁹

בעקבות זאת, כבר בכ"ט חשוון תרנ"ה חתמו כ-30 מאיכרי פתח-תקווה על מתן ייפוי-כוח לברון רוטשילד, למכור או לתת במתנה את "כל הנטיעות והאלנות דהיינו הגפנים ושאר אילנות שלנו עם עפר יניקתם".³⁵⁰

במקביל, החלו חובבי ציון לדון בנושא. בשלהי חודש כסלו תרנ"ה התייחס ברזילי במכתב לאחד-העם, לסוגייה הבווערת של עבודת הפועלים, שהלכה והצטמצמה, והעלה הצעה ליישב כמה עשרות פועלים על אדמות הברון באזור זכרון יעקב ובעתלית.³⁵¹ ברזילי העריך שבאזור זה יקל למצוא אפשרות לעבודה בשנת השמיטה, בניגוד לאזור יהודה, שם גדולה השפעתם של רבני ירושלים האשכנזים. ביהודה "כנראה לא יתירו לזרוע" - ציין ברזילי - אך "בגליל אפשר לתת עצה: ה[אדון] אסעווציקי הגיד לי כי הוא יעבד בהיתר ובכל אופן יעבד (העבודה בשביעית אצלו אידאפיקס)".³⁵² כשבועיים אחר כך, באמצע חודש טבת, הביע ברזילי עמדה אופטימית במיוחד בנוגע לאפשרות העבודה במטעים ובמזרע בעבר הירדן ועדכן בכך הן את אדם רוזנברג, מראשי ההתיישבות בגולן,³⁵³ והן את משה ליב ליליינבלום (מל"ל), סופר הוועד באודסה.³⁵⁴

רשות למשחית וכו', ומצות ישוב ארץ ישראל גם כן מצוה" (שו"ת ר' עקיבה יוסף, ח"א, סי' קסג).

348. על סוגיית הזמירה שהועלתה בשמיטת תרמ"ט ראו לעיל כרך א, עמ' 329, 400.

349. טענה זו מתבססת על עמדת רבי יהודה במשנה ובתלמוד הבבלי (מסכת עבודה זרה, דף יט ע"ב - כ ע"ב) שמותר למכור לגויים "אילן על מנת לקוץ" ואין בזה איסור 'לא תחנם'. דעת רבי יהודה, נפסקה להלכה על ידי הרמב"ם בהלכות עבודת כוכבים, פרק י, הלכה ד.

350. ראו להלן נספח 15.

351. במכתבו מליל כ"ט כסלו תרנ"ה ציין ברזילי, ש"העובדים ברל"צ יצאו. הנה באמת יוצאים מבחר הפועלים", והציע לחכור מהברון את אדמת עתלית ואת אדמת המזרע בזכרון יעקב "העולות לשטח הגון מאד למען הפועלים אבל לפחות על שש שנים ובתנאי שנוכל להושיבם ולעשות נסיון מן 25 פועלים" (אצ"מ 6-14-16\A35).

352. שם. אידאה-פיקס - החלטה בלתי ניתנת לערעור. בנוגע לסוגיית השמיטה באזור הצפון, ראו עוד בהרחבה להלן פרק שמיני.

353. ראו להלן נספח 2א.

354. כך עולה ממכתב התשובה של מל"ל מכ"ז בטבת תרנ"ה למכתב הוועד הפועל מיום י"ד בטבת תרנ"ה. במכתבו, שהגיע לוועד הפועל ב"ב בשבט, ציין מל"ל שכלל לא פשוט שהשמיטה מותרת בעבר הירדן, ומדברי הרמב"ם עולה שאסורה שם זריעה בשביעית. ראו להלן נספח 2ב.

כשבוע אחר כך התברר לברזילי, בצורה ברורה, שהמתווה שגיבש הרב הלוי מתבסס אכן על הגישה המחמירה שנקטה המנהיגות הרבנית האשכנזית בירושלים בשמיטה הקודמת, ולפיה, אין לסמוך על מכירת הקרקע לגוי לצורך היתר עבודות בשביעית, הן בשל איסור 'לא תחנם', ובפרט בשל הטענה שמכירה שאינה רשומה בטאבו אינה קבילה. משכך, אסר הרב הלוי ככלל את עבודת המזרע, כמו גם נטיעת אילנות ואפילו אילנות סרק - כולל בעבר הירדן. אולם, בשונה מהשמיטה הקודמת, התיר עתה חלק משמעותי מהעבודות במטעים ואת המסחר בפירותיהם, לאחר ביצוע מכירת העצים לעקירה.³⁵⁵

מתברר שבשלב ראשון לא זכה המתווה שגיבש הרב הלוי לתמיכה רחבה בירושלים, אף לא על ידי הרב סלנט,³⁵⁶ אלא רק לגיבוי של הרב דיסקין,³⁵⁷ שאף התנה את הסכמתו להיתר בחתימה של הברון רוטשילד על כך שהוא מסכים לכל התנאים שהציב, ובכללם שלא יתבצעו בשמיטה עבודות המזרע.³⁵⁸

355. פרטים אלו עולים מיומנו של ברזילי, בו תיאר את פגישתו עם הרב הלוי בכ"ב בטבת תרנ"ה. ברזילי נועד עם הרב יחזקאל מנחם שפירא מחדרה, מנהל פרדס 'גן שמואל' שבחדרה. הפגישה עסקה בעיקרה בסוגיית כשרות האתרוגים ב'גן שמואל', ואגב זאת דן ברזילי עם הרב גם בסוגיית השמיטה: "יום ו' כ"ב טבת. בבוקר יצאתי מרל"צ בשעה 8 [...]. באתי בשעה 10 מצאתי את הד"ר שפירא המחכה עלי הלכנו יחד להרב מפה [...] ושאלתיו ע"ד [על דבר] השמיטה ואמר כי המקילים אך הוא והרב מבריסק וזה האחרון אינו רוצה לתת בכתב שום דבר עד כי יסכים הברון שמה שלא יתירו לא יעבדו ועוד לא באה תשובה אך בכלל יאסרו זריעה ונטיעות חדשות, הרכבות נחוצות יתירו וגם לזמר אותן הענפים שחוחתין ומשאירים "עין" (באמת העין בשביל הפירות) [הפירות] ונמצא כי מקיל החמור ואוסר הקל(]).". וכ"ז [וכל זה] יהיה ע"י מכירה לנכרי באופן שימכרו לו האילנות על עקירה כי למכור האדמה לנכרי אסור וגם אין לו כח בדינא דמלכותא וכן יאסרו לעבוד בשביעית גם בעבר הירדן" (אצ"מ 232\25, פנקס א).

356. יש לציין שכבר בשנת תרמ"ח התייחס הרב יחיאל מיכל וולפסון, רבה של יאנישוק שבליטא, לרעיון עליו שמע "בשם חכם אחד", "שאמר למצוא היתר למכור האילנות שבכרמים ע"מ לקוץ אותם במשך שתי שנים וגם ימכור עפר הקרקע שתחתם עמוק איזו משך שיקח האילנות עם עפר הקרקע שתחתם", אולם הסיק שבשל בעיות מצד גדרי מראית עין ובל תשחית "היתר זה של החכם הנ"ל קשה לסמוך עליו לענ"ד" (שו"ת שפת הים, ב, 'קונטרס זכר לשביעית', סע' עא). ספרו של הרב וולפסון היה ידוע לרב סלנט עוד בשמיטת תרמ"ט, כפי ציין הרב וולפסון במכתב לאדר"ת, מכ"ח בסיוון תרמ"ט: "על חלק השני המדבר מענין שבועות [צ"ל: שביעית] הגיעני בחורף העבר מכתב מהגאון ר' שמואל סאלנטער מכתב תודה וברכה ודרוש דרש שם משמי בענין זה" (שפירא, אגרות לרא"ה, נספחות, אגרת 16). כך גם עולה ממכתב שכתב הרב וולפסון לרב אלישר, בב' באב תרנ"ה, ובו ציין שהרב סלנט והרב דיסקין אוסרים עבודה בשביעית, למעט עבודות מסוימות משום 'אוקמי אילנא', "וכאשר בידי מכתביהם. מכתב הגאון רש"ס בידי זה ממכר עת שלחתי אליו ספרי, ומכתב הגאון רי"ל דיסקין מיום ג' תמוז דנא" (וולפסון, היתר, עמ' לא).

357. ראו בהערה הקודמת. וראו ציטוט דברי הרב הלוי במכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים, מכ"ה בטבת תרנ"ה: "רבני אה"ק מחמימים מאד בדבר ואנכי האחד המקיל והגני סומך על אילן גדול הגאון מבריסק הי"ו ואנו רוצים להתיר העבודות הדרושות לקיומא אילנא וגם הסחורה בפירות שביעית ואף ההרכבות הנחוצות. ובנוגע להזמירה מצאנו להתיר חלק מאתה לעשותה ע"י יהודים והיא הזמירה שמשאירים "ענינים" אחדים [מה] ענף לגלגל הפירות והזמירה המחלטת תעשה ע"י נכרים. כל ההיתר נשען על יסוד מכירת האילנות לנכרי ע"מ להשרישם ממקורם והתנאי הזה נחוץ [מפני ש]מכירה בלתי רשמית אין לה שום כח ע"פ דינא דמלכותא" (אצ"מ 20\25, עמ' 372), וראו במכתבו לסלוצקי מכ"ז בטבת תרנ"ה (שם, עמ' 398-401).

358. "חרישק וכן כל הדברים המלאכות הנוגעות למקצוע המזרע אי אפשר להתיר וכן אין להתיר אף נטיעות אילני סרק. לתת הדברים בכתב אין בידי כי הגאון מבריסק הי"ו החליט כי כל זמן שלא תבא תשובת הנדיב שהוא מסכים על כל מה שנאסר מצדנו וכי מצוה שלא יעשו [הפועלים] את כל העבודות האלו לא יתן שום היתר ולא יחתום על שום דבר" (שם, במכתב לר"י ניסנבוים).

הרב שמואל סלנט

הרב יהושע ליב דיסקין

ככל הנראה, נעשו ניסיונות במהלך חודש שבט לרכך את ההיתר המתגבש ופקידות הברון בדקה אצל הרב דיסקין את האפשרות להקים משתלות בשנת השמיטה, לצורך מתן תעסוקה לאיכרים.³⁵⁹ למעשה, חתם הברון על המתווה הנזכר, אותו גיבש הרב הלוי בהסכמת הרב דיסקין.³⁶⁰

ההגיון שעמד מאחורי החלטת הברון ופקידיו היה התשתית הכלכלית של מושבות הברון, ערב שמיטת תרנ"ו, שהתבססה ברובה על המטעים ובפרט על ענף הגפן ותעשיית היין. כאמור, כבר בימי הפקיד אלפונס בלוך הוחלט שכל נושא כשרות היין ביקב ראשון לציון יהיה בפיקוח הרב הלוי מיפו, נציגה של הרבנות האשכנזית הירושלמית. עמדה זו הייתה מקובלת גם על הפקיד חיים חזן, שהחליף את בלוך, והביאה להסכמה שכל עוד רבני ירושלים יצליחו להתיר את העבודות הנדרשות לקיום הגפנים והענבים ואת מכירת היין שיופק מענבים אלו, יהיו הפקידים מוכנים לוותר על עשיית עבודות בשדות התבואה ובגני הירק.

בעמדה זו תמך במפורש גם רופא המושבות ביהודה, ד"ר אהרן מאיר מזיא, שהיה בעל השפעה על הפקידות ובפרט על הפקיד חזן. יתר על כן, אף שהרב הלוי לא התיר להחכיר את אדמות המזרע לגויים בהבלעה,³⁶¹ התהלכו שמועות מבוססות

359. ראו בדיווחו של זלמן בן-טובים מיפו, מכ"ז בשבט תרנ"ה: "הנדיב מפאריז פנה במכתב מיוחד אל רבני ירושלים, שבו ישאלם: אם יתירו להאכרים לעסוק בשנת השמיטה ההולכת וקרובה בנטיעת משתלות (בצרפתית Pepinières). אם השאלה הזאת תפתר מאת הרבנים לקולא, אז יקדיש הנדיב מאת אלף פראנק לנטיעת משתלות גדולות בשלש מושבות, למען תהיה עבודה בעבור האכרים בשנה השבע שנת השמיטה". (הצפירה, ט"ז באדר תרנ"ה (12.3.1895), עמ' 220).

360. ראו במכתבו של ברזילי לרב מוהליבר מ"א באדר תרנ"ה ש"כבר חתם הנדיב על שטר המכירה שעל פיו [י]מכרו את הענבים לנכרי על מנת לעק[ור] אחרי שהבטיח הנדיב כי כל יתר המלאכות שלא יתי[ר]ו הרבנים לא יעבדו" (אצ"מ A25\21, עמ' 19-20). הד למתווה שהתגבש, מצוי בפרסום בהצבי, ה' באדר תרנ"ה (1.3.1895), עמ' כה. שם צוין ששמחת הפועלים על דבר ההתקדמות בהקמת המושבה קסטינה "מהולה ביראה ופחד פן לא יתירו הרבנים את 'השמיטה'", מה גם ש"יצא הקול כי גם את העבודות שיתירו לא יתירו כ"א [כי אם] דוקא ע"י גוים".

361. במכתב מכ"א בשבט תרנ"ה עדכן אליהו זאב לוי-אפשטיין, מנהל המושבה רחובות, את הנהלת אגודת 'מנוחה ונחלה', במתווה שגיבש הרב הלוי, וכי הרב הלוי אינו מתיר זריעה ונטיעה בשמיטה, ובשל כך הוא לא השכיר את אדמת המזרע של האגודה לערבים כי אם לשנה זו בלבד: "הלא שנת השמיטה קרובה אלינו, ואנכי שאלתי זה כמה פעמים את הרב מיפו מה נעשה בשנת השמיטה בדבר הנטיעות, ואמר לנו שהעבודות

פקיד מושבות יהודה
- חיים חזן

שהרב הלוי גם לא יתנגד לכך למעשה.³⁶²

מציאות זו תרמה לכך שבניגוד לשמיטה הקודמת, בה יצא עיתון החבצלת בפומבי כנגד היתרי העבודה בשמיטה וכנגד הפקידות, הרי שככלל לא הובלט הנושא בחבצלת בשמיטה זו. תרמה לכך העובדה שר' יחיאל מיכל פינס ור' אייזיק בן-טובים, שבלטו בהתקפותיהם על בני משה בחבצלת, היו ממקורבי הרב הלוי, ותמכו במתווה שגיבש.³⁶³ למעשה, פינס אף סבר שמבחינה הלכתית ניתן להקל מאוד בנושא העבודה בשמיטה.³⁶⁴

הנעשות לקיומא אילנא הלא מותרות, ועוד ידפיס בדבר זה קונטרס מיוחד בהסכמת הרב דבריסק איזה עבודות מותרות, איזה אסורות ואיזה יעשו בנינו או ע"י אינו-יהודי, אבל עיקר השאלה היא דבר מכירת הענבים, שאסור לעשות מסחר בפירות שביעית, וע"ז [ועל זה] יגע ומצא עצה יחד עם הרב דבריסק למכור את הגפנים לעקירה עם היניקה לאינו יהודי. כבר מוכן את נוסח המכירה אשר השגתי מהרב, ורק לזה נחוץ שכל החברים יעשו מקודם כח והרשאה על שמי למכור את אדמתם עם הנטיעות באופן שארצה ושאמצא לטוב וההרשאה תהי' כד"ת. הרשאה כזאת תעשו ותשלחו לכל חברינו לחתום עליה וגם לבן-ציון ליפשיץ תשלחו נא, ואח"כ תשלחום נא אלי. טוב שתמהרו לעשותה. זריעה בשנת השמיטה אסורה, ג"כ נטיעה חדשה, וא"כ [ואם כן] לא השכרתי את אדמתנו לערביים כ"א [כי אם] לשנה אחת לשנה הזאת" (אצ"מ A216\1, עמ' 479-480). על עמדתו המחמירה של הרב הלוי בנושא זה, בשמיטה הקודמת, ראו לעיל הע' 343.

362. ראו דברי הרב הלוי במענה למכתבו של שלמה גולדין מרחובות מוח' באדר תרנ"ה: "העצה על הזריעה אשר כתב, לא התרתי גם מתחילה רק אמרתי כאשר ספרו לי הענין, כי מה אוכל לעשות בזה אם יעשו ככה אבל לא התרתי בפירושו" (להלן נספח א3).

363. בשנת תר"ע, ציין בן-טובים, שבשמיטת תרמ"ט התנגד אמנם מאוד למתן היתרו של הרב מוהליבר, אף שמבחינה הלכתית בוודאי "היה לו על מי להשען", וזאת משום שסבר שניתן היה להגיע להסכמה עם הברון על שביטה בשמיטה. בשמיטת תרנ"ו, כשהיה כבר בארץ, נוכח לדעת "כי אין כל אפשרות לשמור את השמיטה בכל חומר הדינים, שזה יביא להירוס הישוב כלו. את זה ראה גם הרב הגאון הצדיק רבי נפתלי הירץ ז"ל אב"ד ביפו ומסר נפשו וגופו החולה והמעונה והשקיע עצמו בענין הכשר היין והשמטה, ובלכתו בעקבות הגאונים המתירים ברוסיה שם נוספות עליהם כיד חכמתו ותורתו וחתבו להישוב משאת נפשו, לטול מסלה קבועה ועומדת להיתר בענפים רבים ופרטים, ואוכל להעיד כי כל מה שעשה לא עשה אלא אם נמלך קודם ברבותיו הגאון דיסקין והגרש"ם זצ"ל ואחרים, שעל פיהם והסכמתם קבע כל פרטי ההיתר באופן שיכלו כל בני המושבות לעבוד הכל בשמיטה על ידי אחרים וע"י עצמם. לבד פרטים אחדים היוצאים מן הכלל, בכדי שלא תשתכח מצות שמיטה מישראל" (החרות, כ"ז בסיוון תר"ע (4.7.1901), עמ' 1. וראו עוד לעיל כרך א, עמ' 250, הע' 89).

364. כבר בשמיטה הקודמת הבדיל פינס בין שאלת הצורך בהיתר, שלא היה מוצדק אז לדעתו, לבין האפשרות ההלכתית המרווחת להיתר את העבודה בשמיטה בזמן הזה, אף בלא מכירת הקרקע, בפרט בשל הטענה שהבעלות על קרקעות המושבות היא למעשה של הסולטן (ראו לעיל כרך א, עמ' 383, הע' 346). בעמדה זו החזיק גם בשמיטה זו, וכאשר ביקר כתב החבצלת מווילנה, את קביעת הרב מוהליבר שהבעלות על אדמות המושבות היא של הסולטן, וטען שאיננה נכונה, העיר פינס בהערת עורך, שדבריו של הרב מוהליבר נכונים (חבצלת, כ"ט באלול תרנ"ה (18.9.1895), עמ' 419-420. הדברים צוינו גם לעיל כרך א, עמ' 259, הע' 119. ויש לתקן שם שהעורך באותה העת היה פינס ולא פרומקין, שכן פינס ערך בפועל את העיתון בין י"ב באב תרנ"ה ועד ו' בניסן תרנ"ו, בעת שפרומקין שהה בחו"ל (ראו על כך: קלוזנר, היסטוריה, א, עמ' 103; ירדני, העיתונות, עמ' 231)). פינס גם העיר על תמיהת כותב נוסף בחבצלת על עבודות החריש והנטיעה המתוכננות בחורן, וטען שלעבר הירדן יש דין סוריא ועל החלק של הגלעד "נמנו עליה והתרוה כדי שיסמכו עליהם ענים בשביעית" (חבצלת, שם, עמ' 422). יתר על כן, ממכתב של גיסו, הרב דוד פרידמן מקרלין, מיום י"ד שבט תרנ"ד, שנכתב כמענה למכתב של פינס מכ"ה בטבת תרנ"ד, עולה שפינס רצה

אין צריך לומר שרבים מחובבי ציון וחלק נכבד מן הפועלים והאיכרים לא היו מרוצים ממהלך זה, וקיוו שתותר עבודת המזרע על ידי יהודים, בפרט בשל ההשלכות על עבודת הפועלים וההתיישבות בעבר הירדן ובקסטינה. יתר על כן, החשש היה שגם בעבודות המותרות במטע, לא תותר עבודת יהודים.

הבדלי ההשקפות שבין עמדת הרב הלוי והפקידות ביהודה, כל אחד מנימוקיו, לכין העמדה הרווחת בין חובבי ציון, מתבטאים יפה באחד ממכתביו של ברזילי לסופר הוועד האודסאי זלמן אפשטיין:

"בדבר השמיטה: הנה בהפקידות אין עוסקים במזרע כי גם רוב אדמת עקרון נהפכה לנטיעות עליהן מתאמץ הרב מיפו להשיג היתר, ואם יעלה בידו שהרבנים מירושלים יתירו לשתות מן השביעית הנה דעת הפקידות נוחה מההיתר הזה. במושבותינו הנה: רחובות עוסקת במזרע מעט והחכיר[ה] צרכים גם לשנה הבא בהבלעה. בואדי חנין אין מזרע. בחודרה אמנם כל קיומה בהמזרע אבל הם אינם יכולים לנוד אצבע בלי הפקידות ומה שתפקד לעשות. וכפי שלע"ע [שלעת עתה] העיקר המזרע נעשה ע"י איכרים ערביים, בל"ס [בלי ספק] תעשה זאת הפקידות בשנה הבא מבלי שתשאל את פיהם. נשארה רק גדרה שהיא מוכרחת להביא ענביה ליקב הפקידות מובן שכפי שתפקד הפקידות כן גדרה מחויבת לעשות. הרב מיפו הסביר לי בתוך שיחתנו את הטעם שבשבילם מחמירים רבני ירושלים בהשביעית: "הנה הרבנים אוהבים מאד את הישוב ואומרים שהגאולה נתרקה בשביל שלא קימו ישראל מצוות התלויות בארץ והנה כשזכינו לזה וישמרו השביעית שהתורה קנסה מחלליה בגלות - בודאי ירחם ד' עלינו וקבץ נפוצותינו" אין להכחיד שאהבה כזו להישוב גדולה מאד אך מי יכול לעמוד בה?"³⁶⁵

להדפיס את קונטרס השמיטה של הרב פרידמן שהיה מצוי אצלו, בפרט לצורך נקיטת שתי הקלות חשובות שהוזכרו בו: א. היתר עבודת יהודים בשדות גויים. ב. היתר עבודת גויים בשדות יהודים. אלא שהרב פרידמן הבהיר כי מאחר שהיתרים אלו דחוקים אין הוא מאשר לו להדפיסם. יתר על כן, הרב פרידמן ביקר את דבריו של פינס במכתבו, מהם השתמע שגזרות חכמים בענייני שביעית אינן מתאימות לזמן הזה (ריבלין, הגאון, עמ' קמה-קמח).

365. אצ"מ 21\25, עמ' 21-22; קניאל, היחסים, ב, עמ' 220. המכתב מליל י"ד באדר תרנ"ה. יש לציין שהן ברזילי והן זלמן אפשטיין היו שומרי מצוות. ראו גם דבריו של ברזילי לאפשטיין שלושה ימים קודם: "לי לעצמי כמאמין אדוק בהכתב [=בתורה] כל ענין ההיתר לזרא. אחת משתי אלה אם ממשמעת הכתב ניכר ש-אין יושב בארצו ואין יובל נוהג, אין גם שמיטה אין בהיתר. ואם לאו אין כל היתר מועיל וכמה חלול השם יש בכל ההיתרים האלו כמו: מכירה ע"מ לעקירה. הנה! יום יום אנו מוכים מהאנ[טי]סמיטים ומוסר לא נקח" (אצ"מ, שם, עמ' 12; קניאל, שם), וכן דבריו לר' יצחק ניסנבוים מאמצע חודש ניסן תרנ"ה: "כשאני לעצמי העבודה בשמיטה כרקב בעצמותי [ואני אינני] יכול לשכוח אף רגע את דברי 'הנביא' [...] ולא ימח מזכרוני האמור בדברי הימים [פרק לו] פסוק [כא]: למלאות דבר ה' בפי ירמיהו עד רצתה הארץ את שבתותיה אולם בדבר 'השמיטה' עתה במצבנו עתה - כ"פסיק ראשו ולא ימות" ואילו הייתי רב [הייתי] מתיר העבודה, או

היו שהפצירו בוועד הפועל לנקוט בעמדה אקטיבית לגיוס היתרים מרווחים. כבר במהלך חודש טבת תרנ"ה הזהיר מ"ל מפני הפסיביות המאפיינת את חובכי ציון בנושא השמיטה. הוא פקפק בדבר היכולת להשיג היתר ספציפי בעבר הירדן והדגיש בכלל את החשיבות של מתן היתר, בפרט לזריעה במושבות ולאפשרות לכוונן מושבה לפועלים, וחזר על עמדתו מן השמיטה הקודמת, כי איסור על עבודה בשמיטה יגרום 'בכיה לדורות' בשמיטות הבאות. הוא ציין כי ראוי אפוא להשתדל בעניין אצל חכמי הספרדים, ואף להפעיל בעניין לחץ בעיתון הצבי, שנפתח מחדש.³⁶⁶ בפרט שהיה ער לקושי הגדול להשגת היתרים מרבני חו"ל, בוודאי ככל הנוגע למלאכות הנדרשות עבור הפועלים היהודים.³⁶⁷ גם סלוצקי סבר שגישה פסיבית בנושא תהיה "בכיה לשעה ובכיה לדורות".³⁶⁸

הוועד הפועל חשש לעסוק בנושא בצורה פומבית. במכתבים לחובכי ציון בחו"ל ציין ברזילי כי עד עתה לא התערב הוועד הפועל בנושא, וכך ינהג גם להבא. ברזילי ציין שפולמוס השמיטה הקודם התדרדר לדעתו, משום שהפך ל"שאלת סופרים בעוד שכולה איננה אלא שאלת רבנים".³⁶⁹ הוא אמנם היה מתוסכל מאוד, הן מן התלות של כל המושבות ביהודה ביקב הפקידות בראשון לציון וחוסר יכולתן של רחובות וגדרה

משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך" או משום שגם אדמתנו אינה אלא קנין ה[מלך] <---> היא "מירי" ואם אין עובדים אותה שלוש שנים <מאבדים> זכותם ומשלמים מאות אלפים <---> מפסיד מנת המלך (עיי' השגת הראב"ד על דברי הרמב"ם בהלכות שמיטה פסק "משרבו האנסין") (אצ"מ, שם, עמ' 118).

366. ראו להלן נספח ב2.

367. ראו במכתבו מ"ט באדר תרנ"ה למ"מ אוסישקין: "יראתי כי צרת 'השמיטה' תהיה למכשול להפועלים. הן בשמיטה שעברה, תרמ"ט, היו לנו עמודים חזקים כהגאונים מקוטנא ומבוסק זל שהתירו את העבודה, לסמוך עליהם, ועתה אינם עוד, והגרש"מ יבדל לחיים כנראה לא ירצה לקחת על עצמו האחריות, ומן הגאונים המפורסמים אין לנו עתה מתירים, והגאונים מוואלאזין ומבריסק (ר' יוסל בער) זצ"ל הורו בפירוש לאיסור בתשובותיהם הנדפסות. אם גם איש לא בא לפנייהם בשאלה זו. אשר על כן אם גם ימצאו איזה רבנים אשר יתירו בקושי להקולוניסטים הישנים לעבוד את האדמה מפוקפק מאד אם יתירו להפועלים שיחשבו אותם לקולונים חדשים בשנת השמיטה הבאה היא תרנ"ו" (אצ"מ 10-618\A24). מאוחר יותר, בט"ז בתמוז תרנ"ה, אחרי שניתן היתרו המוגבל של הרב ספקטור, והרב מוהליבר התקשה בהשגת מתירים נוספים, ציין מ"ל במכתב לאוסישקין: "ענין השמיטה באמת הולך בכבדות [...] עודי מקוה כי רבנים שאינם רשכבה"ג [ראש כל בני גולה] יתנו היתרם, והם יסיפיקו לנו. אני מצדי הייתי מסתפק די והותר בהיתר הספרדים אבל מה יאמרו האכרים החרדים? והאם לא יהיה זה פתחון פה להצבועים להסיר לגמרי את לב ההמון הפשוט מעל הישוב?" (אצ"מ 208-618\A24).

368. ראו במכתבו לאוסישקין מליל י"ד בניסן תרנ"ה: "ידידי היקר! בל"ס [בלי ספק] יודע אתה כי מתנגד אני לדעת רבים מחו"צ [מחובכי ציון] אשר קלטו במקצת שיטת טולסטוי לבלי להתנגד להרע וללכת בחבוק ידים. לדעתי ראוי היה להשתדל בצנעא להשיג היתר להעבודה בשנת השמיטה, ואם נעמוד מנגד אין כל ספק כי יעלה בידי צוררי הישוב לאסור את העבודה ואז יהיה הדבר בכיה לשעה ובכיה לדורות, ומה יעשו אחינו הפועלים אשר דמיהם צועקים אלינו מאדמת הקדש" (אצ"מ 26-618\A26).

369. ממכתבו לניסנבוים, מכ"ה בטבת תרנ"ה (אצ"מ 20\A25, עמ' 372). יש לציין את עיסוקו של הרב ברוך חומה ממזכרת בתיה בנושא השמיטה. הוא הכין לדפוס ספר על הלכות שמיטה "להפיצו בהמון, ולעשות תורת השמיטה פומבית" ופנה לברזילי לסייע בידו להוציאו לאור (ראו במכתבו לברזילי, מ"ב באדר תרנ"ה (אצ"מ 105\38\A25)). ברזילי קרא לסייע בידו (אצ"מ 21\A25, עמ' 66. פורסם במכתבים מארץ ישראל ג, ג (תרנ"ה), עמ' 11. הדיווח מ' באדר תרנ"ה; המגיד, א' בסיוון תרנ"ה (24.5.1895), עמ' 164), אך למעשה הספר לא נדפס מעולם ולא זכה להד.

להתבסס באופן עצמאי, והן מן המונופול שנתנה הפקידות על הכשר היין לרבה של יפו. עם זאת, במבט מפוכח ציין ש"כל הדבר תלוי ברצון הנדיב וכפי שיפסק הוא כך יהיה".³⁷⁰

יתר על כן, בשל הפולמוס כנגד בני משה חששו ברזילי וחבריו להתערב באופן פומבי בנושא, כדי שלא יואשמו בהשפעה שלילית בענייני הדת במושבות גם בנושא זה, ויביאו דווקא להחרפת ההתנגדות להיתרים בנושא. באסיפת בני משה בליל י"ד בטבת תרנ"ה נקבע אפוא שלא להתערב בנושא.³⁷¹ מסיבה זו, כמעט נמנע לגמרי גם בן-יהודה לעסוק בנושא זה, אף עם חידוש פעילות עיתונו הצבי, בט"ו בטבת תרנ"ה (11.1.1895).³⁷²

הלחצים והפניות להרחבת ההיתר - אדר תרנ"ה

ככל שהתברר שהעמדה הננקטת על ידי רבה של יפו מחמירה מדי לטעמם, נעשו גישושים על ידי גורמים בחובבי ציון להשגת היתרים מרווחים יותר.³⁷³

באסיפת בני משה ביפו, בליל י"ב בשבט תרנ"ה, נידונה סוגיית השמיטה, סביב מכתב שכתב "חכם אחד" לוועד הפועל ובו "עורר לבקש הכשר מרבני הספרדים". בדיון באסיפה הודגש שהנוק מן השביתה מעבודה בשמיטה "נורא מאד וכי יוכל לקעקע כל יסודי הישוב שעודם חלושים מאד וכי הוא ממש אבדון להפועלים", בעוד ההיתרים

370. ממכתבו, מכ"ז בטבת תרנ"ה, לסלוצקי (אצ"מ 20\A25, עמ' 398-399).

371. "בדבר ההיתר על עבודה בשביעית הדבר תלוי ברצון הנדיב, והיה אם הוא ירצה בהיתר אז יש לקוות כי הרבנים מאה"ק יתירו ואם ימאנו לא ישמע להם ויסמכו על היתר הגאונים משביעית העברה. ואם הוא חפץ למלאות חפץ הרבנים מאה"ק כמו שנוהג בדבר היין לא יועילו כל ההיתרים של גאוני חו"ל. כל אופן באנו לידי הכרה כי אסור לנו להתערב בזה כי לתקן אין בידנו ולקלקל אפשר באי זהירות היותר קלה" (פרוטוקול 56 מאסיפת בני משה ביפו, בליל י"ד בטבת תרנ"ה (אצ"מ 18-61\A35)).

372. עם פתיחת הצבי הביע כתב מחזיקי הדת "המבי"ט הירושלמי" (הוא ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי, מצעירי ישיבת 'עץ חיים' בירושלים, וחתן בנו של הרב סלנט. ראו המגיד, כ' בחשוון תרנ"ו (7.11.1895), עמ' 339; שם, ט"ו בשבט (30.1.1896), עמ' 38), את החשש מפתיחתו המחודשת של העיתון, הן כשופר בכלל של בני משה ("זהיום בצאת הצבי עוד הפעם לאור 'בני משה' שמחים 'ובני אברהם יצחק ויעקב עצבים'), והן בשל סוגיית השמיטה הממשמשת ובאה "אשר ודאי יעמול בכל מאמצי כחו כבשנת השמיטה שעברה [...] ובכן בצאת הצבי 'האנטי-שמיטין' שמחים 'ומקיימי-שמיטין' עצבים" (מחזיקי הדת, כ"א בשבט תרנ"ה (15.2.1895), עמ' 4). כאמור מל"ל אכן חשב לנצל את הצבי לתעמולה בנושא (ראו לעיל הע' 367). אולם בן-יהודה נמנע מכך, כפי שכתב לאוסישקין, בר"ח אייר תרנ"ה: "כבודו מבקש ממני כי אמנע מלדבר אדות השמיטה בהצבי ובאמת הצדק אתו, וכבודו הלא ראה בהצבי כי לא הזכרתי מאומה אדות השאלה הזאת" (אצ"מ 148-149\A24).

373. במהלך חורף תרנ"ה התכתבו ביניהם הרב מוהליבר והרב סלנט. הסיבה המרכזית לכך הייתה ניסיון ההתקרבות באותה העת בין חובבי ציון להנהגת היישוב בירושלים, ובכלל זאת הניסיון לדאוג למינוי דמות תורנית כראש הוועד הפועל ביפו, לאחר מותו של ליב בינשטוק בשלהי תשרי תרנ"ה (ראו ניסנובים, עלי הלדי, עמ' 108-109, וראו לעיל בפרק שני, תת פרק: הבחירות לוועד הפועל ביפו). במסגרת זו עלתה גם סוגיית השמיטה. במכתב מ"ב בטבת תרנ"ה דיווח מוזכרו של הרב מוהליבר, ר"י ניסנובים, לברזילי כי הרב סלנט כתב לרב מוהליבר שישתדל להקל ככל האפשר בנושא השמיטה. המכתב הגיע לברזילי עוד קודם לפגישתו עם הרב הלוי בכ"ב בטבת תרנ"ה, ולכן הביע ברזילי את תמיהתו, במכתב חוזר לניסנובים מכ"ה בטבת, על הסתירה לכאורה בין הגישה של הרב סלנט העולה ממכתבו של ניסנובים, לבין זו המחמירה העולה עתה מדברי הרב מיפו, וביקש שהרב מוהליבר יפנה לרב סלנט לכיור העניין (אצ"מ 20\A25, עמ' 372).

שרבני האשכנזים נכונים לתת "אינם אלא הצלה פורתא לקיומא אילנא, אבל אוסרים המזרע לגמרי וכן נטיעות חדשות". בשל התלות של כל המושבות בעמדת הפקידות הוחלט לעורר את חברי הוועד האודסאי לדון בנושא עם הוועד הארץ-ישראלי בפריס, "וכי גם ההנהגה מצדה תתאמץ כי הפקידות תשיג היתר אשר באמת יבא תועלת להישוב ולא תסמך על הסמת עינים של הרבנים ממין הידוע נראים כמקילים וגוזרים גזירות אשר אין הישוב יכל לעמוד בהן".³⁷⁴

שבוע אחר כך הוקרא באסיפה מכתב שהגיע לברזילי מר"י ניסנבויס, מזכירו של הרב מוהליבר, בו המליץ לפנות לרב ספקטור ולבקש שיחדש את היתרו מהשמיטה הקודמת. למתכנסים היה ידוע שאליהו שייד אמור להגיע ארצה בראשית אדר. לכן הוחלט באסיפה להשיב לניסנבויס שיש לחכות לבואו של שייד, כדי לברר את עמדת הברון ולהציג בפני שייד את המסקנות שנקבעו באסיפתם הקודמת, בדבר הצורך בהשגת היתרים נרחבים מהיתרי הרבנים האשכנזים בירושלים, ולפי שעה "אין לעשות מאומה בענין השמיטה".³⁷⁵ למצער, נעשו כרגע פעולות להשגת היתר מהרבנות הספרדית בירושלים, לעבודת כמה פועלים יהודים באדמת אפנדי ערבי.³⁷⁶

בראשית חודש אדר תרנ"ה הייתה אפוא צפייה דרוכה לקראת בואו של אליהו שייד ארצה, למסעו השנתי במושבות, שכן ברור היה ששאלת השמיטה תלויה למעשה בהחלטת הברון רוטשילד.³⁷⁷ בשלב זה אף התברר שהמתווה של הרב הלוי אינו מוסכם אפילו על הרב דיסקין, שכן בעת שביקר הרב הלוי בירושלים,³⁷⁸ התברר לו, שהרב דיסקין "שהוא המיקל היותר גדול נגד כל רבני ירושלים" האשכנזים בנושא אפשרות העבודה במטעים, מחמיר בכל הנוגע לאפשרות המסחר ביין, כיוון שלדעתו הפירות קדושים בקדושת שביעית,³⁷⁹ ובשל כך הוא אוסר את המסחר בפירות וביין על ידי

374. פרוטוקול 58, מאסיפת בני משה ביפו, ליל י"ב שבט תרנ"ה (אצ"מ 25-26\61\35A). וראו גם בתקציר הפרוטוקול (אצ"מ 60-77\35A).

375. פרוטוקול 69, מאסיפת בני משה ביפו, ליל י"ט שבט תרנ"ה (אצ"מ 28-29\61\35A) וכן בתקציר הפרוטוקול (אצ"מ 60-81\35A).

376. כבר בכינוס הגורמים המיישבים ביפו, בראשית ניסן תרנ"ד, ציין נסים בכר את נכונותם של כמה ערבים עשירים להעסיק פועלים יהודים באדמתם (מיורק, כינוס, עמ' 156). מתברר שהרעיון התקבל על דעת הוועד האודסאי ובכ"ז שבט תרנ"ה פנה ברזילי לבן-יהודה לבקשו להאיץ בכך שייפרט להם בהקדם את פרטי התוכנית, לשם העסקת עשרה פועלים. בשולי דבריו הוסיף ברזילי ש"צריך שמר בכר ישאל את הרבנים, אם יתירו להפועלים לעבוד בשדה העפענדי שביעית כי פן יאסרו אח"כ הדבר ואבד כל יגיענו" (אצ"מ 25\38-105). לנג, דבר עברית, א, עמ' 310, פירש זאת בטעות כניסיון להשגת היתר כללי לעבודה בשמיטה).

377. בליל ד' באדר תרנ"ה כתב ברזילי לסלוצקי: "[בדבר] השמטה דומיה גמורה. אנו מחכים למר שיד כי אך בהנדיב תלוי הדבר. כי כל המושבות הלא עומדות תחת חסותו, ואף רחובות וגדרה צריכות לתמיכה מוסרית שיקבלו ענביהם להיקב. אם הנדיב רוצה שיעבדו ע"פ ההיתרים הישנים משנת תרמ"ט יעבדו, ורבני הספרדים בודאי יתירו אותו, ואולי גם רבני האשכנזים אחרי [שיראן] כי עומדים מנגד או התנגדותם לא תועיל" (אצ"מ 25\21, עמ' 49).

378. על שהותו בירושלים בראשית אדר תרנ"ה, ניתן ללמוד גם משטר מכירת ספר מספרי הגר"א מידי ר' אליהו לנדא לידי הרב הלוי, שנחתם בירושלים בליל ד' באדר תרנ"ה (לנדא, שטר מכירה; קמינצקי, מסמכים, עמ' תשלח).

379. ממכתבו של ברזילי לזלמן אפשטיין, מליל י"א באדר תרנ"ה (אצ"מ 25\20, עמ' 12; קניאל, היחסים, ב, עמ' 220). על גישתו המחמירה ככלל של הרב דיסקין בקדושת שביעית גם בפירות שביעית של גויים, ראו

יהודים ולידי יהודים³⁸⁰ כמוכן, המגבלה על המסחר היוותה מכשול משמעותי בפני נקיטת המתווה למעשה, והדבר העמיד במבוכה קשה את הרב הלוי עצמו, שאף שקל להפסיק את עיסוקו בנושא בשל כך.³⁸¹

בח' באדר תרנ"ה (4.3.1895) הגיע אליהו שייד לנמל יפו, והחל לערוך את ביקורו השנתי במושבות.³⁸² באסיפת בני משה, בלילה שאחר בואו של שייד, הוחלט כי ברזילי, קייזרמן ולוין-אפשטיין ידונו בכיקורם אצל שייד בנושא השמיטה, ויבקשו ממנו שהפקידות תבקש היתר מהרב אלישר ושאם יהיה צורך ירשה שייד לאיכרים לפנות לרב ספקטור.³⁸³ למחרת, בט' באדר תרנ"ה, נועד ברזילי עם שייד בראשון

לעיל כרך א, עמ' 120-121, הע' 280. וראו עוד דיסקין, הוצאת אתרוגים.

380. בי' באדר תרנ"ה עדכן א"ז לוין-אפשטיין את הנהלת מנוחה ונחלה: "כפי הנראה נשתנו הדברים בדבר השמטה, ממה שכתבתי במכתבי הקודם, כי כמו שאויר ארצנו הקדושה מלא פוליטיקה, והפוליטיקה הזאת צרר בכנפיה גם את רבני ירושלים וכמו שאמר לי הרב מיפו אתמול" (אצ"מ 21\1, A216, עמ' 488). במכתבו הנזכר לזלמן אפשטיין (ראו בערה הקודמת), עדכן אותו ברזילי שהרב הלוי אמר לוין-אפשטיין שהתקנאו בו הרבנים הקטנים עמה הקשו את לב הרב מבריסק". נראה שהכוונה במיוחד לרב טוביה רוזנטל, שפעל כנגד ההיתרים שיצאו, כבר ערב שמיטת תרמ"ט (ראו לעיל כרך א, הע' 207, עמ' 283) ושהוציא בראשית שנת תרנ"ה את הספר "הלכה מבוררת" (על הספר מופיע אישור הצנזור הרוסי מיום 27.11.1894, דהיינו 9.12.1894, לפי הלוח הגריגוריאני ("א בכסלו תרנ"ה)), ובו טען בתוקף שאפילו פירות של גויים קדושים בקדושת שביעית, וחל בהם ממילא איסור מסחר. הוא גם התייחס לשמועה ששמע "עכשיו [...] שימצא מי שרוצים להתיר כרמים ע"י מכירה לעכו"ם מפני שהיין מהם אפי" מקאלאניע אחת ראשון לציון. הרבה הם מאד. והם שולחים אותם לחו"ל וההפסד גדול [...] ע"כ [על כן] ככל עיר ועיר שיודע שיובא יין מא"י בשביעית מחוייבים הרבנים להזהיר לכל שלא יקנו מהם שאסורים משום משומר. ואין יוצאין בהם ידי קידוש והבדלה וד' כוסות משום מצוה הבאה בעבירה" (רוזנטל, הלכה מבוררת, עמ' 37). וראו עדות ר' אליהו אהרן כהנא על הרב רוזנטל ש"העזי לדבר קשות נגד הרב מבריסק הגר"ל דיסקין שנטה קצת להקל" בענין השמיטה: "פעם כשהג"ר נפתלי הירץ נזדמן במאה שערים נגש אליו ר' טוביה רוזנטאל הנ"ל והחל לדבר אתו קשות בענין השמיטה. [...] אמר לו ר' טוביה שהוא עומד להוציא ספר בהלכות שמיטה נגד המתירים ויפייץ אותו בכל תפוצות ישראל ולא תהיה תפארתם של המתירים על הדרך [...] הרב נפתלי הירץ ענה לו שכל מעשיו הם בהסכמת הרב מבריסק והגרש"ס ואם יש לו טענות אזי יכול הוא לפנות אליהם" (ריבלין, מאה שערים, עמ' 170). הדים לתעמולה של הרב רוזנטל ראו במכתב ברזילי לניסנבוים, מי"ט בחשוון תרנ"ו (אצ"מ 22\2, A25, עמ' 174-175), ובמכתב מהרב זכריה יוסף שטרן משאווייל לאדר"ת, מכ"ג בניסן תר"ס (הפ"ס, ה (תרס"ה), עמ' 541); שיינברגר, עמוד אש, עמ' קצו). גם מכתבי של הרב עקיבא יוסף שלזינגר עולה שהוא התנגד לשיווק היין, שכן הוא ציין שלאחר שנקרא בשנת תרנ"ה "לועד חכמים אצל הגאון מבריסק נ"י אודות מכתב היתר אשר בא מן הגאון הרי"א אב"ד דקאוונא נ"י להתיר לאנשי המושבות שביעית ע"י מכירה", ובו פירט הרב ספקטור את היתרו, כתב לו הרב שלזינגר מכתב ובו ציין את הסתייגויותיו מהיתר, ובין היתר ציין שאת היין יש למכור בהבלעה ובארץ ישראל בלבד (שו"ת ר' עקיבא יוסף, יו"ד, ח"א, סי' קסד).

381. ברזילי ציין בהקשר זה, במכתב לזלמן אפשטיין, את תמיהת הרב הלוי עצמו בפני הרב דיסקין: "ויפה שאלו הרב מיפו וזכי מפני יראת החטא הם מבקשים ההיתרים הלא כל מגמתם למכור היין ליהודים ואם זה אסור למה להם ההיתרים" (אצ"מ 21\2, A25, עמ' 21-22; קניאל, היחסים, ב, עמ' 220). על התסכול הרב של הרב הלוי מן המצב, ראו בדברי תשובתו מח' באדר תרנ"ה, למכתבו של שלמה גולדין מרחובות, שהגיע אליו בו ביום: "לדאבון לבני גם כל ההיתר של המכירה אודות הפירות עדיין תלוי באויר כי בבואי לירושלים כעת נשתנה הענין מכל וכל ולא אוכל לבאר בפרט אבל כמדומה לי שאהי[ה] מוכרח להסתלק מהכל, בלא רצוני, ופרטות הענין לא אוכל לבאר בכתב" (להלן נספח א3). וראו גם במכתבו של לוין-אפשטיין, מי' באדר תרנ"ה, להנהלת מנוחה ונחלה, בערה הקודמת.

382. הצבי, י"ב באדר תרנ"ה (8.3.1895), עמ' כט; מכתבים מארץ ישראל ג, ג (תרנ"ה), עמ' 11; פורסם גם בהמליץ, כ"ב באייר תרנ"ה (16.5.1895), עמ' 3. שייד החל את סיורו במושבות יהודה, המשיך למושבות הגליל ומשם נסע מזרחה לבחון את האדמות שנקנו בעבר היידן.

383. "כפי שמחר נוסע ברזילי וקייזרמן לבקר את מר שייד ולבקשו שיקבל ענבי גדרה ביקב רל"צ יסע אתם גם

לציון, וביקש ממנו לקבל את ענבי גדרה ליקב בראשון לציון, ובקשתו התקבלה.³⁸⁴ בנוסף, הציג לפניו ברזילי את המצב אליו נקלע מתווה השמיטה שגיבש הרב הלוי. הוא ציין בפני שייד כי בכוונת הרב הלוי לנסוע שוב לירושלים, לנסות בכל זאת להשיג היתר למסחר היין מייבול השמיטה, והציע כי אם נסיעת הרב הלוי תיכשל, יפנה שייד לרב אלישר שיחדש את ההיתר שנתן ערב שמיטת תרמ"ט,³⁸⁵ ושייד ירשה לאיכרים לפנות בבקשה דומה לרב ספקטור.³⁸⁶ שייד קיבל את ההצעה.³⁸⁷

במהלך סיורו ביהודה, שב והבהיר שייד לאיכרים את מגמת ההתייעלות הנקטת על ידי הפקידות, ובכללה צמצום קיצוני של השימוש בפועלים במושבות, כמו גם של עבודתם של האיכרים הלא-נתמכים, באדמות הברון בפתח תקווה.

בשלב זה עמד אכן הרב הלוי לנסוע שוב לירושלים, וקיבל פניות מפועלים במושבות יהודה "כי ישתדל לפני רבני ירושלים להרחיב את היתר העבודה בשמיטה כדי שלא ישארו בלא עבודה שאך בה תלויות פרנסתם ופרנסת בני משפחתם".³⁸⁸ נציגי הפועלים ביהודה אף פירטו את בקשותיהם במכתב נרגש לרב סלנט, מיום ט"ז באדר תרנ"ה, שעסק בעיקרו בבקשת היתר לביצוע פעולות משמעותיות בכרמים על ידי יהודים:

"אנחנו הפועלים העובדים במושבות אחינו בארצנו הקדושה באים לתאר

האח ל"עפשט [לוי] עפשטיין] וידברו אתו ע"ד [על דבר] השמיטה ולעורר שיבקש היתר מהחכם באשי ואם יהיה צורך ירשה להקולוניסטים לחתום בקשה להג"ר יצחק אלחנן" (פרוטוקול 60, מאסיפת בני משה ביפו בליל ט' באדר תרנ"ה, אצ"מ 30-61\A35. ראו גם בתקציר הפרוטוקול, אצ"מ 83-60\A35). לוי-אפשטיין בא להפגש עם שייד, כדי לקבל את הסמכתו להמשך קליטת ענבי רחובות ביקב ראשון לציון. ראו לעיל הע' 157.

384. בעניין זה, ראו בהרחבה לעיל הע' 171, וכן: אריאל, המושבה גדרה, עמ' 58.

385. ממכתב שכתב ברזילי למל"ל, ב"ח באדר תרנ"ה, עולה ששייד התלבט אם לשלוח את הרב מיפו שוב לירושלים לנסות לרכך את ההיתר או להסתפק בהכשרים מרבנים אחרים, אולם הפקידות לחצה עליו בנושא: "וכשהסתפק מר שיד, אם לשלוח את הרב מיפו עוד הפעם לירושלים בדבר השביעית או לא נמצא פקידים אשר התערבו בדבר והביאו לו חבילות מכתבים שדורשים אך הכשרי רבני האשכנזים" (אצ"מ 21\A25, עמ' 31).

386. נראה שבכך חשב ברזילי להרוויח ממילא גם היתר על המזרע, ראו דבריו במכתבו מליל י"א באדר תרנ"ה לרב מוהליבר: "הצעתי למר שיד, כי יפנה בבקשה להח"ב מירושלים לאשר היתר השמיטה שנתנו בשנת תרמט שלשה גאוני רוסיא ושירשה להקולנסטים לפנות בבקשה כזו להגאון מקאוונא הי"ו - כי ע"פ מכתב הרב הח' [כס] מר ניסענבויס לא רצינו לערב את רבינו בזה - הוא הבטיח למלא את הצעתנו כי כנראה אין לקוות מרבני ירושלים כי אחרי כל היגיעות שיגע הרב מיפו ואחרי שכבר חתם הנדיב על שטר המכירה שעל פיו [י]מכרו את הענבים לנכרי על מנת לעק[ור] אחרי שהבטיח הנדיב כי כל יתר המלאכות שלא יתי[ר]ן [הרבנים] לא יעבדו, רוצה הגאון מבריסק הי"ו לתת ההיתר אך בתנאי, כי היין של שביעית יהיה אסור ליהודים היושבים בח' כפירות שביעית. בדעת הרב מיפו לנסות עוד הפעם לנסוע לירושלים ואם לא יצליח אז יפנו להח"ב ויערכו הבקשה להגאון מקאוונא. ככל אופן אין בדעת רבני ירושלים: ברבני האשכנזים הכותב מדבר, להתיר את המזרע ובאופן כזה אי אפשר ליסד את קוסיטניא בשנה הזאת וגם חידרה תסבל הרבה" (אצ"מ 20\A25, עמ' 19). והשוו לדבריו לזלמן אפשטיין מליל י"ד באדר תרנ"ה (לעיל ליד הע' 365).

387. אצ"מ, שם. ובדומה במכתביו מאותו ערב לאוסישקין ולזלמן אפשטיין (שם, עמ' 12-13, 17).

388. את הדיווח מסר ברזילי כחלק מ'מכתבים מארץ ישראל'. ככל הנראה בגיליון האחרון, שנדפס בניסן תרנ"ה. אך במכתבים המצויים בידינו חסר העמוד העוסק בדיווחים מתקופה זו. הוא מופיע במחברת ההעתקות של ברזילי, שם הדברים מובאים לפני תיאור דיווח מ"ב באדר תרנ"ה (אצ"מ 21\A25, עמ' 80-81). הדברים פורסמו, ללא ציוני תאריכים, בהמגיד, כ"ח בניסן תרנ"ה (1895.20.6), עמ' 187, והושטמו מתיאור המכתב בהמליץ, כ"ה באייר תרנ"ה (1895.19.5), עמ' 2.

לפני הדר"ג [הדרת גאוונו] את מצבינו, הנשען אך ורק על יגיע כפינו בעובדינו עבודת שדה וכרם ומזה פרנסת בני ביתנו וזאת הנה העבודות אשר מהם לחמינו יוצא לחם לפי הטף, היינו: בקיעה (פיאשירינן), חרישה, זמירה, קצירה, הרכבה ובצירה. והנה עתה קרבה שנת השבע שנת השמטה ועל כן[בוד] מעלת הוד תורתו עיני כל ישראל נשואות לאלפי נפשות העובדים, אשר חייהם תלויים להם מנגד. אם חלילה תאמצו עמק הדין לאסור אף אחת מהעבודות הנזכרות, אז נכונים אנחנו נשינו וטפינו לגוע מרעב".³⁸⁹

החותמים ביקשו מהרב כי בעיונו בסוגיית השמיטה יצרף "לכוחה דהיתרא מצב אלף נפשות מהעובדים, אשר זה פיקוח נפשות ממש יען כי כל מזונותינו רק מהעבודה בשדה ובכרם, ובלעדי עבודה הזאת אין לנו מה לעשות כי אין עבודה אחרת בארץ ישראל. ומה נאכל בשנה השביעית".

הרב הלוי נסע לירושלים, לדון בנושא השמיטה.³⁹⁰ במקביל פעלו חברי הוועד הפועל ובני משה, מאחורי הקלעים, להכשיר את הקרקע הן להוצאת היתר מאת הרבנות הספרדית בירושלים, הן להשגת היתרים בנושא המזרע ביהודה, והן להשגת היתרים מרווחים לעבודה בגליל.³⁹¹

בנוסף החלו איכרים מרחובות לזוים כינוס של נציגים מכל המושבות, שיתקיים בראש חודש אייר, כדי לנסות להשיג הקלות מרבני ירושלים בנוגע לעבודה בשמיטה.³⁹²

389. ראו נוסחו המלא של המכתב, להלן נספח 33. מסתבר שהמכתב נמסר לרב הלוי לשם מסירתו לרב סלנט. 390. ראו בפרוטוקול ועד קהילת יפו, מיום א' כ"א באדר תרנ"ה: "ויפקד מקום הרב כי הלך ירושלימה בדבר ענין 'השמטה'" (אעת"א, פק"י, פרוטוקול 94).

391. כפי שפירט ברזילי במכתב למ"ל, מ"ח באדר תרנ"ה: "א" [...] לקחתי דברים עם ה' [אדון] בן יהודה כי יתאמץ, שהחכם באשי ישלח ש"ת [שאלות ותשובות] להגאון מקאוונא ויברר לו יסודי ההיתר, אף כי כל הפקפוק שמפקקים במכירה לנכרי מפני שבלי קושן אין כח להמכירה אינו נכון! ובאמת יש כח במכירה פשוטה, והחכם רבי יעקב מאיר כבר יושב ולומד כל דיני שביעית והנני מקוה כי בקרוב יכתב הח"ב [החכם באשי] המכתב להגאון מקאוונא (ברזילי הוסיף כאן הערה בכוכבית, בה נכתב: "מאד] קשה [לפעול שיתנו היתר בלי] הסכמת הג' מקאוונא, כי נפלו עתה בעיני עצמם למאד אחרי שגם הפקידות שומעת אך לרבני האשכנזים"). (ב. מר בכר ובן יהודה השיבו לאסעווצקי שהוא יתאמץ [שיכשירו] ההיתר משביעית תרמ"ט. ג) גמרתו עם הד"ר מזיא היכול לעזור הרבה שתקף אחרי שישב הרב מיפו מירושלים עם היתר על העבודות הנטיעות יקיפו את הרב בשאלות אדות המזרע וגם הרב מצדו הבטיח לי להשתדל בכל יכלתו להתיר כל האפשר. ד) באם שהרב מפה ישוב בלי היתר על היין ימשך ידו מכל הענין ואז תפנה הפקידות לרבני הספרדים ולגאוני חו"ל. ה) אחר שיבת הרב מירושלים יגישו לו מכל המושבות הצריכות להמזרע בקשות להתיר את המקצוע הזה וגם הפועלים יערכו בקשות כאלה. ו) שמר בכר בן יהודה וד"ר מזיא יפעלו על ה' שיד שידרש היתר על המזרע" (אצ"מ A25\21, עמ' 30-31). ראו גם בסיכומי אסיפת בני משה ביפו: "להשתדל מהצד שרבני הספרדים יתירו את העבודה בשמיטה והם יביאוה בשו"ת גם לפני הגר"א והגר"מ" (אצ"מ A35\60-85 פרוטוקול סא, מחודש אדר). ברזילי אף פנה ליצחק אפשטיין מצפת שינסה לברר בהקדם כיצד להתנהג בני פקיעין בכל ימי שבתם ומה טוב היה לו יכולת <---> להם גבית עדות בב"ד. [כמדומה] לי שמהם אפשר להראות שההיתר כבר קים ועומד" (אצ"מ A25\21, עמ' 60. המכתב מכ"ה באדר תרנ"ה). בפקיעין התגוררו באותה עת 18 משפחות יהודיות, אך רובם עבדו באותה עת בראש פינה, כשכירי יום (ראו גרוזובסקי, על סף, עמ' 57).

392. ראו במכתב הג"ל מברזילי למ"ל מיום י"ח באדר תרנ"ה. וראו הדיווח של ברזילי, מכ"ב באדר תרנ"ה: "אחד מקולנסתי רחובות הציע, כי בר"ח אייר יתאספו צירים מכל המושבות ביפו להשתדל לפני רבני אה"ק

מי שעוד היו במצוקה גדולה, אלו שלושים איכרים בעלי משפחות מפתח תקווה. בשל קשייה המרובים, עברה המושבה, כבר בשלהי שנות ה-80, לחסות חלקית של הברון. הברון סיפק את צרכיה הכלליים של המושבה ומימן את בעלי התפקידים הציבוריים בה. בנוסף, עברו 28 משפחות איכרים לחסותו הישירה, החל משנת תרנ"ן.³⁹³ הברון קנה כ-4,000 דונם משטחה של המושבה, שעמד על כ-13,850 דונם, והעסיק בשטחו את האיכרים תחת חסותו כשכירי יום, במטרה להעביר להם בעתיד את שטחי הכרמים שם. בפועל, הועסקו שם גם שאר האיכרים, באותם תנאים, כשרבים מבעלי הנחלות שביניהם מחכירים את שטחיהם לאחרים, לאחר שלא הצליחו להתפרנס מהם כראוי. בשנת תרנ"ה מנתה המושבה, כ-130 משפחות, מתוכן 58 משפחות איכרים, 28 משפחות בחסות הברון ו-30 משפחות איכרים נוספות, כשרוב ככל האיכרים עובדים כשכירים בשטח הברון.³⁹⁴

395 פתח תקווה במחצית הראשונה של שנת תרנ"ה (1895)							
שטח המושבה	משפחות	נפשות	בעלי נחלות חקלאיות	עובדים בחקלאות	בעלי מלאכה ועסק	פקידי הנדיב לצרכי העדה והעיר	הוצאות על חשבון זה כשמונה שנים
כ-13,850 דונם ³⁹⁶	130	כ-600 איש (כ-320 גברים וכ-280 נשים)	כ-75 ³⁹⁷	58 משפחות ³⁹⁸ בפרט כשכירי יום בשטח הנדיב	43 איש ³⁹⁹	30 איש ⁴⁰⁰	הוצאות כלליות ⁴⁰¹

במהלך חורף תרנ"ה החליטה הפקידות לצמצם את עבודתם של מי שאינם תחת חסותה, הן מטעמי ייעול, ובפרט בשל כוונתה לחלק בקרוב את הכרמים ל-28

בדבר הרחבת היתר העבודה בשביעית, וכנראה תקובל הצעתו הטובה" (אצ"מ 21\A25, עמ' 80). על הכינוס שאכן התבצע בראש חודש אייר, ראו להלן ליד הע' 454.

393. ראו לעיל כרך א, עמ' 311-316, 346.

394. ברזילי ציין שלכ-10 מתוכם יש בתים, מקנה ואדמה בשיעור מספק, ומשכך ניתן לשכללם בסכומים לא גדולים, גם אם לא יקבלו עבודה מהברון, בעוד שלכ-20 מהם חסרים הרבה דברים בסיסיים. למעשה, קיבלו כ-10 מהם סיוע מזדמן בסך כולל של 3,150 פרנק, בשנת תרנ"ה (ראו לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 391. לפירוט התמיכות ראו חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 43).

395. ראו לונץ, לוח (לשנת תרנ"ו), עמ' 41-43, 50, מדו"ח שנמסר באדר תרנ"ה.

396. כ-4,000 דונם - ברשות הברון, כ-1,000 דונם - אחוזת הגביר אמיל (עובדיה) לחמן מברלין, כ-8,850 - בידי אנשים פרטיים.

397. כ-75 בעלי בתים וקרקע, כ-15 בעלי בתים בלי שדות, כ-40 שוכרים בלבד מבעלים שגרים מחוץ למושבה, בארץ ובחו"ל.

398. 28 - נתמכים על ידי הברון, 30 - לא נתמכים על ידו.

399. 7 נגרים, 5 נפחים, 2 סנדלרים, 4 בנאים, 2 חייטים, 2 אופים, 2 מלמדים, 4 פקידי אחוזת לחמן, 4 עגלונים, 6 חנוונים, פחח, רצען, קצב, מנקר, סופר סת"ם.

400. פקיד, מזכיר, רב, שוחט, שמש, 4 מורים לעברית, 1 לערבית, 1 לתורכית, 2 מורות, רופא, מילדת, עוזרת מילדת, רוקח, 6 גננים, רופא בהמות, 2 שומרים, מודד, בלן, 2 ממוני בארות.

401. הוצאות: בית הכנסת, בית הספר המונה כ-90 תלמידים ותלמידות, בית מרקחת, מתקני שאיבת המים, בית המרחץ, שמירת המושבה והשדות.

המשפחות, בשל יציאת רבים מהעצים משנות הערלה. בח' בכסלו תרנ"ה הודיעה הפקידות שהחל מעוד חמישה-עשר יום, לא יתקבל איש לעבודה בשטח הברון, גם לא מבני המושבה, מלבד בני 28 המשפחות הנתמכות על ידו. כמו כן, הוחלט על ידה שמשפטור מצבא (האסכריה) לא ישולם על ידה, אלא עבור המשפחות הנתמכות על ידה.⁴⁰² ככל הנראה, המשיכה הפקידות להעסיק רבים מהאיכרים הבלתי נתמכים על ידה במהלך החורף, אולם עם הגעתו של שייד ארצה בחודש אדר, הוא הורה על פיטוריהם של עובדים אלו.⁴⁰³ בלחץ הוועד הפועל, אישרה הפקידות העסקתם של חמישה-עשר איכרים עד הפסח,⁴⁰⁴ אולם החל מהאביב היא תחדל מלהעסיק אותם בקביעות, וגם תגרע משכרם סך של 2 גרוש לעובד.⁴⁰⁵

ביום רביעי כ"ד באדר תרנ"ה, חתמו שלושים האיכרים על מכתב לרבני ירושלים האשכנזים, שנועד כנראה להימסר לידי הרב הלוי לכשישוב מירושלים. האיכרים ציינו את מחויבותם המוחלטת להלכה ולפסיקת הרבנים "אם לשבט אם לחסד, כי אחת דברה תוה"ק [תורתינו הקדושה] לא תסורו וגו' ימין ושמאל. ואנחנו הח"מ [החתומים מטה] בהיותנו נאמנים עם השי"ת [השם יתברך] ועם תוה"ק אין לנו רשות להרהר אחרי מעשה ב"ד [בית דין] כלל וכלל, ומאן דיהיב חיי יהיב מזוני". אבל ביקשו להבהיר בפני הרבנים את מצבם:

"עליכם גאונינו היקרים לדעת כי בשאלה הגדולה הזאת תלויים חיי מאות משפחות מבני" [מבני ישראל]. עליכם לדעת כי במושבתנו פתח תקוה המחזקת בקרבה כמאה וחמשים משפחות,⁴⁰⁶ רק העשרים ושמונה קולוניסטים יש להם זכות תמיכה מהנדיב הי"ו, אבל יתר התושבים אשר לכלם אדמה או עבודה בשדה ובכרם אין להם שום זכות על הנדיב. בלא ספק הגיעה לאזניכם

402. חבצלת, ט"ז בכסלו תרנ"ה (14.12.1894), עמ' 72. על המס שעמד על שיעור 8 פר' לכל איש מגיל 15-70, ראו להלן הע' 490.

403. ראו במכתבו של ברזילי לזלמן אפשטיין, מליל י"ד באדר תרנ"ה: "מצב הנפטרים מהעבודה בפ"ת נורא [...] כל זה פרי מעללי שנים מהפקידות שאינני חפץ לפרסם שם, שבשביל שרצו לפטר עצמם מעבודה יתירה או לקבל טובת הנאה בודו כי אינם מחויב[ים] להזקק לבלתי 28 ועמלו שמר שיד אשר הדבר. והנה להתנגד להפקידות לא נוכל וגם לא יהיה בזה שום תועלת. עשו מה שאנו כותבים לכם ובמכתבנו להקומיטט נברר הדבר במספרים" (אצ"מ A25\21, עמ' 21).

404. ראו דברי ברזילי במכתבו למל"ל, מ"ח באדר תרנ"ה: "בנוגע לפ"ת פעלנו כי [נותנים עבודה] לחמשה עשר קלונסטים מהבלתי כ"ח עד הפסח" (שם, עמ' 31).

405. לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 391. וראו במכתבו של ברזילי לאוסישקין מליל ו' באייר תרנ"ה: "בנוגע לשאלת הבלתי נמנים בין 28 הנתמכים בפ"ת החליט מר שיד שיתנו להם עבודה ברבע מג'דה ליום הם באו אלינו להתיעץ אם יקבלו הדין הראיתי להם שלע"ע [שלעת עתה] אין ברירה אולם נחוץ יהיה להשתדל עבורם" (אצ"מ A25\618-124; אצ"מ A25\21, עמ' 180). ובדומה במכתבו מאותו ערב לרב מוהליבר (אצ"מ A25\21, עמ' 181).

406. כאמור בסטטיסטיקה לעיל שנמסרה באדר תרנ"ה, נכתב: 130 משפחות, ואולי הכוונה לבתי אב הכוללים כמה משפחות גרעיניות.

השמועה הרעה כי האדון שייד הי"ו בהיותו פה לפני ימים מספר צוה לפטור את כל העובדים היהודים, בלעדי השמונה ועשרים קולונסטים מכל עבודה בנחלת הנדיב פה ולרגלי איסור העבודה בכל שנת השמיטה נכונים אנשים כאלה לגוע ברעב ובצמא אם לא יעמוד להם חלילה רוח והצלה ממקום אחר".⁴⁰⁷

מעורבות חובבי ציון והרבנות הספרדית בירושלים

בסוף השבוע, עם שובו של הרב הלוי מירושלים, התברר שאף שהוא הצליח לשכנע את הרב סלנט והרב פרדקין מלובלין להתיר את המסחר ביין ואף ליהודי חו"ל, הרב דיסקין מתמיד בסירובו להתיר את המסחר, ומציע שהרב הלוי יסע לפריס לשכנע את הברון, שחתם כבר על הסכמתו למתווה של הרב הלוי למכור את העצים לעקירה - להסתפק בשיווק היין בתנאים המחמירים שהציב הרב דיסקין,⁴⁰⁸ וכי הרב הלוי ינסה, ככל הנראה, לדון בדבר הנסיעה עם שייד, לכשיחזור הלה מסירונו בעבר הירדן. הרב הלוי אף עדכן את ברזילי כי הרבנים מתנגדים מכל וכל לנקיטת היתרים בנוגע למזרע, וכי התעקשות של האיכרים על היתר בנושא זה, תגרום שלא יתנו היתר אפילו לנטיעות. הרב הלוי הוסיף כי מתגבש בירושלים 'ועד שמיטה' שיתמוך באיכרים השובתים, ואף שלח באמצעות ברזילי בקשה לוועד האודסאי "לתמך את הפועלים והקולונסטים כדי שלא יצטרכו לחלל את השמיטה".⁴⁰⁹ ברזילי ניסה, ללא הועיל, לשכנע את הרב הלוי, כי הצורך במכירה בטאבו אינה נכון, ולכל הפחות יש לבדוק זאת אצל מומחים באיסטנבול, וכי ראוי בכלל שייפנה לרבני רוסיה בנושא.⁴¹⁰ באסיפת בני משה בא' בניסן תרנ"ה הוחלט שאגודת בני משה לא תתערב בנושא בפומבי, אולם "ברזילי יתאמץ מצד אחד שרבני הספרדים יתירו הדבר בלי התערבותנו והעיקר כי המה יבואו בשו"ת אדות השמיטה לפני הגאון דקאוונא והגרש"מ".⁴¹¹

407. ראו המכתב המלא ושמות החותמים, להלן נספח ג3.

408. ראו דיווחו של ברזילי, מכ"ו באדר תרנ"ה (אצ"מ A25\21), עמ' 80-81; וכן, ללא ציון תאריך הדיחות, בהמגיד כ"ח בניסן תרנ"ה (20.6.1895), עמ' 187. ובמכתבו לאוסישקין מראשית ניסן, להלן נספח ב4.

409. ראו במכתבו של ברזילי לאוסישקין, שם. במכתב מ"ערש"ק [ערב שבת קודש] פר' ויקרא [=ח' באדר ב'] תרנ"ה, כתב הרב נתן במברגר מווירצבורג לרב יוסף חיים זוננפלד מירושלים: "[...] וע"ד [ועל דבר] ענין השמטה אשר קרבה, כמוכן הדבר חמור מאד ואקוה שדברי רפ"מ [רום פאר מעלתו] נ"י אל השר הצדיק מו' שמעון וואלף באראן ראטשילד נ"י יעשו רושם לטובה, ואין צריך להזכיר כי מוכן אני בנד' [בלי נדר] תמיד כחובה וכמצווה להיות חבר לעושי מצוה ולקדש שם שמים, אמנם לפי שעה אינני יודע מה לעשות בענין הזה" (במברגר, מכתב). מדברים אלו עולה שהרב זוננפלד החל אז בפעולות ראשונות לגיוס תרומות לשובתי שביעית. על תרומה של 5 לירות סטרלינג [=כ-75 פר'], שהגיעה לידי הרב הלוי במהלך השמיטה, ראו להלן הע' 642. וראו עוד במכתב מאת הרב סלנט לרב נפתלי הרץ הלוי, מי"א באב תרנ"ו: "קבלתי מאת ר' חנן ווייץ מעיר סאמארא סך שלשה רובל [=כ-7.5 פר'] לתמיכת הפועלים השובתים בשנת השמטה, והנני שולחם למעכ"ת [למעלת כבוד תורתו] כי יואל נא להגיעם למטרת חפץ הנדיב וישלח לי קבלה חתומה ממעכ"ת ואשלחה להנדיב" (סלנט, מכתב לרב הלוי).

410. ראו במכתבו לאוסישקין, שם.

411. פרוטוקול 61, מאסיפת בני משה ביפו, ביום ג' ר"ח אדר [צ"ל: ניסן] תרנ"ה (אצ"מ A35\61-33). ראו גם בתקציר הפרוטוקול אצ"מ A35\60-85).

בראשית חודש ניסן תרנ"ה ביקר הרב יעקב מאיר ביפו, וברזילי ניצל את ההזדמנות לדון איתו בנושא השמיטה. ברזילי אמר לו כי מחמת הנסיבות מנועים האיכרים וחובבי ציון מלפנות לרבנות הספרדית, לכן חשוב שהרבנות הספרדית תאשר מחדש את היתר תרמ"ט וגם טוב שייפנו מירושלים לרבני רוסיה, ויבהירו להם שאין ממש בפקפוקים על נקיטת הפתרון של מכירת הקרקע לגוי. הרב יעקב מאיר השיב כי למעשה "ההיתר קים ועומד" ובכל זאת יתאמץ שידפיסו אותו שנית. הוא גם הבטיח לפעול שהרב אלישר יפנה בעניין לרבני רוסיה, והוסיף עוד "כי אם יתנו להם על הוצאות לקושטא יביאו "אמר"⁴¹² כי כל המ[כירו]ת הנעשות בשנה קודם השמיטה מישראל לנכרי תופסת אף בלי קושאן והוא בטוח כי אמר כזה ישיגו בנקל".⁴¹³

במכתב מיום ד' בניסן תרנ"ה עדכן ברזילי את מ"ל במצב, והציע אפוא לפעול בכמה אפיקים מקבילים:

- א. שהאיכרים במושבות יכנסו אסיפה ויפנו שוב לרבנים בירושלים.
- ב. שחובבי ציון כחור"ל יפנו לרבנים הספרדים, ובמיוחד לחכם באשי באיסטנבול, כדי להשיג הבהרה על תקפות המכירה, למרות שאינה רשומה בטאבו - בפרט לאור זאת שהפתרון שהציע הרב הלוי נראה הרבה יותר תמוה מבחינה משפטית, מאשר מכירת הקרקע בבית דין יהודי. למצער, הציע ברזילי, יש לשקול את ההצעה שהועלתה בדיון עם הרב יעקב מאיר - לממן שהנציגים הספרדים "ישיגו "אמר" לקים המכירות הנעשות[ת] בשנה שקודם השמיטה" - ובמקביל להבהיר לרבנים הספרדים את החשיבות הקריטית של מתן היתר עבודה בשמיטה בשל ההפסדים הרבים הצפויים בהתיישבות בגלל השביתה בשמיטה, הן בשל מס המעשר, הן בשל הצורך הרב בזריעה במושבות חדרה, קסטינה, עקרון וגדרה - לאדם ולבהמה; הן בשל הצורך במזרע ירקות; והן בשל הצורך להתיר במטע, אף מלאכות שיסודן דאורייתא.
- ג. לבחור ועד מיוחד שדבריו נשמעים לפקידות, שיטפל בנושא.
- ד. לפנות לרבה של יפו ולנסות להשיג עמו הסכמה שגדרי המלאכות המותרות והאסורות ייקבעו בהסכמה עם גדולי הרבנים ברוסיה והרבנים הראשיים הספרדים בירושלים ובאיסטנבול. וכן לנסות במיוחד לפעול לתמיכתם של הרב צדוק קאהן ואליהו שייד, בנושא זה.

412. 'אמר' הוא צו סולטאני או הוראה סולטאנית.

413. להלן נספח ג. ככל הנראה, לכך גם מכוונים דברי סלוצקי, שציין במכתבו לברזילי מה' בסיון תרנ"ה, שיודילוביץ כתב לו "כי הרה"ג ר' יעקב מאיר המציא עצה לבטל טענת רבני ירושלים נגד המכירה שהיא נגד הדת, מפני שאין מוכרין קרקע בא"י לנכרי ומפני שמכירה בלי קושאן לאו שמה מכירה" (אצ"מ - 25-61\A25).
27. צילום של המכתב מצוי גם בתיק חיים מיכל מיכלין, אז מזכירו של הרב אלישר, אצ"מ 38\A435).

ברזילי הדגיש כי כל הפעילות בנושא זה צריכה להיעשות בצורה דיפלומטית ומכובדת, אחרת תגרום נזק יותר מאשר תועלת.⁴¹⁴ במקביל פנה ברזילי, באותו היום, במכתב לרב מוהליבר. הוא ציין "כי באו מים עד נפש ובלי גוזמא הדבר כך הוא". שכן "כמעט יצא הדין שזריעה אסורה לגמרי ורק באיזו עבודות הנטיעות מקילים", ופנה אל הרב בבקשה שיתערב בעצמו בעניין: "הקולנסתים חשבו בתחלה לפנות אליך בכבודך ובעצמך רבינו, אבל מצב הדברים מראה כי אם הם ידרשו ההלכה בגאוני חו"ל יגרמו אך ריב ומצה אולם [אם] כבוד גאונו יקבל עליו הדבר יסדרו כי חכמתו הגדולה והכל יבא על מקומו בשלום".⁴¹⁵

בח' בניסן תרנ"ה הודיע בן-יהודה לברזילי, כי הרב יעקב מאיר אכן נפגש עם הרב אלישר שהסכים לכתוב לרב ספקטור בעניין "רק נחוץ להם עצם ההיתר שחתם הגאון הנ"ל, וכן ישלח לו את קונטרסו שמחברים ע"ד [על דבר] השמיטה". ברזילי שלח מברק לראשי הוועד האודסאי ובו בקשה דחופה להשגת "הארגנאל של ההיתר" וזרז את מל"ל, במכתב מט' בניסן תרנ"ה, לפעול ליישום ההצעות שהעלה במכתבו מד' בניסן. למכתבו צירף ברזילי נספח ובו פירוט של הנזקים העתידיים משביתה בשנה הבאה, אותם אסף אריה ליב הורוביץ, מורה ממזכרת בתיה, מחברי בני משה.⁴¹⁶

כמה ימים אחר כך, בהיותו בירושלים, ניסה ברזילי ללחוץ שוב על הרבנות הספרדית לפעול בעניין. במוצאי שבת הגדול, י"ב בניסן תרנ"ה, הלך ברזילי יחד עם עם בן-יהודה, אל נסים בכר. הם ביקשו מבכר שישפיע על הרב אלישר להוציא היתר ועל שייד שלא יתעקש רק על אישורי הרבנות האשכנזית. כן הם ביקרו אצל הרב יעקב מאיר וברזילי זירז אותו שוב בנושא הוצאת ההיתר והפנייה לרב מקובנה.⁴¹⁷

בט"ז בניסן תרנ"ה נסע ברזילי לזכרון יעקב, כדי לדון עם ד"ר יפה וחברים נוספים בענייני בני משה והיישוב, שם אף פגש את לוין-אפשטיין, ששהה שם באקראי לרגל ביקור באזור.⁴¹⁸ ברזילי כבר הגיע קודם למסקנה בעניין השמיטה כי "כל המו"מ [המשא-ומתן] עם ראשי האשכנזים לא שנה דבר וכי מהספרדים אין לקוות הרבה

414. ראו המכתב, להלן נספח ג4.

415. להלן נספח ד4.

416. להלן נספח ה4. ברזילי העיר שם: "ורק לא טוב עשה שהוא שלחן לרבנים אחדים בעוד שיותר טוב הי' [ה] לו שלחום הספרדים או הגננים".

417. ראו במכתב מברזילי לאברהם גרינברג, מי"ג בניסן תרנ"ה (אצ"מ 31-36\A35), וכן ביומנו של ברזילי, בתיעוד מניסן תרנ"ה (אצ"מ 2\32A25, פנקס ג, עמ' 1. ראו גם אפרתי, העדה הספרדית, עמ' 30-31, המביא את הציטוט הנזכר בימנו (ההפניה שם לפרוטוקול 61, במקום ליומן, ותיארוך האירוע לא באדר תרנ"ה, שגויים).

418. מכתב מברזילי למל"ל, מליל ד' באייר תרנ"ה (אצ"מ 21\A25, עמ' 158). על נסיעתו בבוקר ט"ז בניסן לזכרון יעקב, ראו גם ביומנו (אצ"מ 232\A25, פנקס ג). במכתב שכתב לוין-אפשטיין לזאב גלוסקין, בליל ד' באייר תרנ"ה, הוא ציין שנסע לחג הפסח למושב הגליל ושהה שם כשבועיים. הוא ביקר בזכרון יעקב, אם אל גמאל [= בת שלמה], חדרה וטנטורה (ארכיון חקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב, עזבון לאה פרושנסקי, P15-3; אצ"מ 1\A216, עמ' 495).

אם לא תבקשם הפקידות".⁴¹⁹ משכך נועד עתה עם שייד, יחד עם ד"ר הלל יפה, מאיר דיזנגוף ואליהו זאב לויין-אפשטיין. הם תיארו בפני שייד "את כל הנזק שיצא מהשמיטה וכי אין להסתפק בההיתר על הנטיעות", והצליחו לשכנעו למסור לידם מכתב עבור נסים בכר ובו מבקשו שייד להשתדל לפעול שהרב אלישר יאשר את ההיתר שנתן בשנת תרמ"ט.⁴²⁰

סוגיית השמיטה בחדרה

במקביל, החלו אנשי חדרה לעמול על השגת היתר ספציפי לזריעה במושבתם בשנת השמיטה. מצבה של חדרה היה קשה במיוחד. הבעיה החמורה של הביצות שבשטחה והמצב התברואתי הקשה בגינן; סכסוך כספי מתמשך ויקר עם רוכש האדמות יהושע חנקין, שבעקבותיו אף התעכבה קבלת הקושאנים על אדמות המושבה עד שנת תרנ"ד; אי בהירות מתמשכת בנוגע למדידת החלקות השונות; מייעוט המתיישבים מבעלי הנחלות; קשיים מתמשכים בהשגת אישורי בנייה; מגורים בתנאים קשים⁴²¹ וקשיי ארגון - דילדלו את הונום של המתיישבים, והקדחת הפילה בהם חללים.⁴²²

בשל קשייה של המושבה, מונה בשנת תרנ"ד (1894) ד"ר הלל יפה כראש הוועד של המושבה.⁴²³ הוא תרם תרומה עצומה לפיתוחה, בשיתוף פעולה עם פקיד הברון בזכרון יעקב, יעקב בן-שימול, בפרט בהתמודדות עם השלטונות. בשלב הבא מונו השניים כ'ועד העליון' של המושבה, שתחתיו נבחר ועד מקומי מבני המושבה עצמה.⁴²⁴

419. מכתב מברזילי למל"ל, שם.

420. שם. ברזילי גם ציין ביומנו: "יום ה' י"ח [צ"ל: י"ז] בניסן - הלכתי עם הד"ר יפה לשיד [...] דברנו ע"ד [על דבר] השמיטה ובררתי לו כי רק מרבני ירושלים הספרדים יש לבקש [ש] היתר וכי הם יכתבו להרב מקאוונא אבל לא הוא והבטיח לסדר הכל בשובו לראל"צ" (אצ"מ 25\232, פנקס ג). גם בכינוס בטנטורה, כמוצאי שבת י"ט בניסן תרנ"ה, בו היו שותפים ברזילי, ד"ר יפה, דיזנגוף, הורוביץ ולויין-אפשטיין. נקבע בין היתר כי על בני משה "להשתדל להשיג היתר על העבודה בשנת השמיטה ולהתאמץ שהפקידות של הנדיב תבקש ההיתר מהחכם באשי בירושלים" (אצ"מ 6-38-39\A35). וראו גם בפרוטוקול 62, מאסיפת בני משה ביפו, בכ"ה בניסן תרנ"ה: "להשתדל בכל האפשר בדבר השגת ההיתר על העבודה בשביעית אשר בלתי יחרב חלילה הישוב" (אצ"מ 61-35\A35; ובתקציר הפרוטוקול, אצ"מ 60-87\A35).

421. עד שנת תרנ"ו לא קיבלה המושבה אישורי בנייה, ורוב התושבים גרו ב'חאן' שבמקום בתנאים קשים. עם הגברת המעורבות של פקידות הברון חלה התקדמות בעניין. בשנת תרנ"ד נבנו במקום 4 צריפי עץ, בהעלמת עין של הרשויות, ובשנת תרנ"ו יינתנו אישורי בנייה ל-40 מבנים (ראו ברודצקי-תמרי, התשוקה לאדמה, עמ' 64-61; יפה, דור מעפילים, עמ' 113-114, 119-120, 124; עבר-הדני, חדרה, עמ' 90, 97-98).

422. ברודצקי-תמרי, שם.

423. ד"ר הלל יפה עלה ארצה בשנת תרנ"א (1891). שימש תחילה כרופא פרטי בחיפה. כעבור כמה חודשים החל לשמש כרופא הקהילה בטבריה, וכעבור כשנתיים החל לשמש כרופא המושבה וזכרון יעקב מטעם הברון, דבר שקרב אותו אל היישוב החקלאי החדש ואל המושבה חדרה, שחוליה הובאו אליו. בשל מעורבותו העמוקה בענייניה של חדרה מונה על ידי נציגיה, בשנת תרנ"ד (1894), כראש הוועד (עבר-הדני, חדרה, עמ' 69-70).

424. עבר-הדני, שם, ובעמ' 82-84. וראו שם מכתבו של מזכיר הוועד מנדל נחומובסקי לידיד בגולה, מתשרי תרנ"ה: "בעת האחרונה מאז החלו פקיד הנדיב שיחיה ה' [אדון] בן שמואל והד"ר יפה לשים לב לענייני מושבתנו הוטב מעט מצבה אבל עלינו לבלי לשכוח כי רחוקים אנחנו עוד מהמטרה וכי עתה רק עתה העת

אחת הבעיות המרכזיות של חדרה הייתה אי-חלוקה פנימית של החלקות, שנקנו על ידי 135 קונים, שהיו רשומות בטאבו ב-15 קושאנים בלבד. משמעות הדבר הייתה שכל בעל חלקה באחד החלקים, החזיק בידו קושאן על כל השטח, כשבשטר מצוין חלקו היחסי בשטח, אך ללא תיחום חלק ספציפי.⁴²⁵

בתנאים אלו היו צריכים בעלי הקרקע להגיע להסכמה הדדית על ניצול הקרקע. יתר על כן, אף אם נקבעה חלוקה פנימית מוסכמת, מבחינת השלטונות הבעלות נחשבה עדיין משותפת, כל עוד לא נרשמה הפרצליצה ('מפרוז') כחוק בטאבו.

רוב בעלי הקרקע כלל לא עלו ארצה (כינויים במושבה היה: 'מתנחלי החוץ'). ערב השמיטה התגוררו במושבה כ-30 משפחות שמנו כ-120 איש, 19 מתוכן בעלות נחלות במושבה, בשטח של 9,012 דונם בלבד.⁴²⁶ מסיבה זו, כמו גם משום שהרישום בטאבו התאפשר רק לבעלי נתינות עות'מאנית, נותר הרישום משותף. משכך התעוררה השאלה כיצד לחלק את האדמה בצורה צודקת בין הקונים.

בשנת תרנ"ב (1892), הוחלט שהשטח המיועד לזריעה יחולק מדי שנה ובסופה יחזור למאגר הכללי ויחולק מחדש, ואילו האדמות המיועדות למטע יחולקו ויירשמו על שם הנוטעים, בספר האחווה.⁴²⁷ אלא שמעבר לשאלת חלוקת הנחלות בין הבעלים השונים, שהייתה בפועל מורכבת ובעייתית מאוד,⁴²⁸ הייתה לבעלות המשותפת השלכה חשובה על תשלום מיסי הקרקע ('וורקו'). כאמור, השלטון העות'מאני לא הכיר בחלוקה הפנימית ודרש לנוחיותו את המיסים על כל השטח, גם אם במקום ישבו רק חלק מן הרוכשים. אנשי חדרה המועטים לא יכלו שלא לשלם את המיסים על כל הקרקע, אחרת חלקים ממנה היו עוברים לידי הממשלה כקרקע שבעליה נטשוה (אדמת 'מחלול'), אך הם לא קיבלו את התשלום לכך מידי 'מתנחלי החוץ'.⁴²⁹

בראשית שנת תרנ"ה הוחלט לפנות במכתב תקיף למתנחלי החוץ ולדרוש מהם את תשלומי המס לשם כיסוי הגירעון. ב"קול קורא למתנחלי-החוץ", מ"ב בחשוון תרנ"ה (11.10.1894), עליו חתמו חברי הוועד המקומי, ובראשם ראש הוועד, יעקב ברמן, צוינה המציאות הקשה של המושבה, תוך ביקורת על מתנחלי החוץ אשר "טחו

להושיע ולהרים את העסק משפלוחו ולהעמידו על בסיס נכון בקצרה אוכל לאמר לידידי עוד לא נבנתה שום מושבה בארץ הקודש בלי עזרת נדיבים ומסופקני מאוד אם יהיה מציאות כזה טרם ירחם ה' וישלב שבות עמו".

425. ברודצקי-תמרי, התשוקה לאדמה, עמ' 36-37.

426. חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 80; לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 391.

427. אמנם לא בוצעה חלוקה פנימית מראש, וכל מי שהקדים לנטוע יכול היה לבחור, בתחום החלקה של אגודתו ובהתאם לגודל החלקה שקנה, היכן לנטוע ומה לנטוע. כך נוצר מצב ייחודי שבו האיכרים לא בחרו את סוג הנטיעה לפי סוג האדמה שהייתה בידיהם, אלא להיפך, כל איכר בחר את סוג הנטיעה המתאים לו. מי שרצה לנטוע פרדס בחר בשטח קרוב למקור מים, זאת לעומת זיתים שקדים וכרמים, שלא הצריכו השקיה והשיקול לנטועם היה מיקום סמוך לבית או לדרך (ראו ברודצקי-תמרי, התשוקה לאדמה, עמ' 76).

428. על החלוקה המסורבלת והבעייתית של האדמות בפועל, ראו שם, עמ' 75-76.

429. שם, עמ' 36-37.

עיניהם מראות, כי בידם להציל רכושם הרב ששקעו בהעסק". החותמים ציינו שהוועד האודסאי נעתר לפניית נציגי המושבה, ונתן לה סיוע של 4,650 פרנק לכיסוי חלק מההוצאות הציבוריות של המושבה, בנוסף ל-2,000 פרנק להשגת רשיונות לבניית בתים, אך היתנה בפירוש שהתמיכה "לא ניתנה לתשלומי מסי האדמה בממשלה, אשר זה עולה בערך לסך 5,000 פר".⁴³⁰ וזאת בנוסף להוצאות שנאלצו להוציא בשל סכסוכי גבול עם הערבים השכנים, שהיו נמנעים לו היו הבעלים הנעדרים עובדים את אדמתם.

"הננו קוראים אליכם אחים יקרים ונכבדים!" - ציינו חברי הוועד - "הושיטו לנו ידכם וצאו לעזרת מושבתנו, חזקו ונתחזקה בעד עיר כוננה ידינו עתה העת להרימה משפלותה ולהעמידה על בסיס נכון וקיים [...] שלחו כל אחד לפחות תשלומי מס האדמה העולה על חלקיכם, להקל מעלינו משא כבד, מס מלך ושרים הרובץ עלינו אנשים מעט מזעיר, נדכים מעניים, בעד נחלה גדולה במושבתנו המכילה כשלושים אלפים דונאם. הלוא עוון פלילי הוא להניח משא כבד כזה על אנשים אחדים, כי הממשלה תבחין מאום, ואצלה כל אחד ערב בעד הכלל [...] ידוע לנו היטב כי הנכם משתתפים בכל דבר טוב ומועיל בעריכם [...] ומדוע זה העלמתם עיניכם מאחיכם אשר הקריבו נפשם על מזבח אהבת ארץ-הקודש [...] עוד העמסתם עליהם משא לעייפה [...] כי תמיד יראים אנחנו לבלי יכולע לנו משרי הממשלה בעד תשלומי מס אדמתכם. [...] האמנם תקוותנו חזקה כי בשנים הבאות נמסור חלק מאדמותינו בחכירה לערבים, שיספיק לכל ההוצאות [...] וזאת אשר החלטנו עפ"י מצוות הוועד העליון במושבתנו שעל כל אחד מהאנשים שאינם פה לשלם בשנה הזו 10 רובל-כסף מכל דונאם, על כל חלק בן מאה דונאם".⁴³¹

מתנחלי החוץ נתבקשו לכבד את ההחלטה ולשלוח מייד את התשלומים לידי פקיד הברון בזכרון יעקב, יעקב בן-שימול, אלא שכנראה קריאה זו לא נענתה בחיוב.⁴³² בשל מצבה הקשה מחד גיסא, והפוטנציאל החקלאי והכלכלי של המושבה מאידך גיסא, ניסה הוועד הפועל לתרום לפיתוחה ולמעשה לקח על עצמו את ניהולה. כפי שפירט ברזילי במכתב לר' יצחק ניסנבוים, בכ"ח באלול תרנ"ה:

430. בי"א בניסן תרנ"ו עידכן ברזילי את זלמן אפשטיין, שההוצאות הכלליות של המושבה עומדות על כ-460 פר' לחודש "מלבד ווערקה ואסכריה העולות לערך 5,000 פר'" (אצ"מ A25\23, עמ' 40).

431. עזריאלי, שרשים, עמ' 55-57; ראו גם יפלא, מתנחלי-החוץ, עמ' 46; עבר-הדני, חדרה, עמ' 74.

432. יפלא, שם, עמ' 47.

"היתי ביחד עם רוח"פ [ראש הוועד הפועל, ד"ר הלל יפה] ומר קיזרמן בחודרה שמה ישבנו ועסקנו בדברים העומדים על הפרק ולא אחד מכבודו כי מראה חודרה כמו שהוא שבר ורצץ את לבי, רואה אנכי עשרות אלפי דולם השייכים לאחב"י [לאחינו בני ישראל] ואף שתי ידות ממאה אינן נעבדות ע"י ישראל בעוד שאין בכל המושבות אף מושבה אחד המסוגלת כ"כ [כל כך] לעזר כהמושבה הזאת. כצרי ליגוני היה השלש או ארבע משפחות העובדות באמת כל העבודות ואם מילא יקבל הקומיטיט הצעתנו תעשינה אלה לאכרים גמורים בעזרת התמיכה ובני המשפחות האלה בודאי יחרשו בעצמם ויעשו כל המלאכות גם בידיהם ממש ולא ע"י איוואן או אחמד".⁴³³

ברזילי הוסיף, שבנוסף לבעיות הקשות הנובעות מהעדר רישיונות בנייה ובשל הביצות, המושבה חסרה ניהול תקין, "וכל הענינים עזובים כל דאלים גבר". בשל כך הציע הוועד הפועל שהמושבה תמנה מנהל בשכר, שלא רק שיוכל לייצג אותה כראוי מול הפקידות והשילטונות אלא שיוכל להעלות את רווחי המושבה. "הנה למשל" - ציין ברזילי - "מהחכרת חלקי הבנור של האגודות ושל היחידים הם מכניסים מעט וספק גדול אם יכניסו 5,000 פר' מערך 6,000 דולם ואין כל ספק כי מנהל הגון יכניס פעמים מסכום הנזכר⁴³⁴ לבד זאת יהיה המנהל להם לפה לפני הפקידות והרשויות".

באסיפת חברי המושבה, הסכימו לכך "היותר חלשים", אך האחרים התנגדו, ומשכך, קיבל הוועד את הצעתם שחברי הוועד הפועל ינהלו את המושבה, לפי שעה. "אנו עושים זאת בתור ניסיון במשך שנה" - ציין ברזילי - "ובכל חודש או בעת נחיצות יבא אחד מאתנו לשם וישב ימים אחדים וגם שבוע".

433. אצ"מ 22\A25, עמ' 88. ראו גם במכתבו של ברזילי לרב מוהליבר באותו ערב: "בעד חודר[ה] דרשנו על ההוצ' הכלליות 4,000 פר' כדאשתקד, וקרוב לחמשת אלפים לתמיכות נתמך שני קולנסטים שיעבדו לגמרי על המזרע ויהיו לאכרים גמורים" (שם, עמ' 85). והשוו למכתבו לאחד-העם, מליל כ"ט בכסלו תרנ"ה, ובו הזכרת מטרת הוועד הפועל להעמיד בחדרה "שלשה או ארבעה אכרים גמורים", כשכרגע הם מקווים שיצליחו לפחות "לעשות אכר גמור אחד" (אצ"מ 15-6\A35).

434. על הקשיים בגביית החומש מן הערבים, בפרט בשל סכסוכי גבול, ראו יפה, דור מעפילים, עמ' 110.

435 המציאות החקלאית בחדרה בשנת תרנ"ה						
הוחכר לערבים	אבטיחים	מזרע תבואות	שטח המטעים בדונמים	שטח כולל		
אלפי דונמים	382	849	1,359.5	29,850 [436 22,000]	שטח בדונמים	
	שווי: 4,155 פר'	חטה: זרעו: 69 כלי, קצרו: 193 כלי שעורה: זרעו: 100 כלי קצרו: 1077 כלי	גפנים: 279,000 שקדים: 7,300 תות: 13,550 נוספים: 3,330		מס' הגידולים	
רוב הגפנים טרם הניבו פרי משמעותי. חדרה נשענת בעיקרה על המזרע. אם היו להם המבנים הנדרשים יכלו להתפרנס בעזרת הלוואות עד אחר הקציר והבציר. למרבה הצער, טרם הושגו אישורי הבנייה ובני המושבה יושבים צפופים בחאן, מה שמזיק לבריאותם ולעבודתם.						מצב כלכלי
מהוועד האודסאי: 2,000 פר' לכמה איכרים עד הקציר, 200 פר' לבעלי מלאכה, 4,660 להוצאות כלליות. מהנדיב: מימון תרופות וצרכים חשובים נוספים.						סיוע

בשנת תרנ"ה החלו לדון במושבה בסוגיית השמיטה. התייחסות ראשונה הייתה בנוגע לנטיעת אקליפטוסים מטעמי בריאות בשטח שיועד לבניית בתי המושבה. בכ"ו בחשוון תרנ"ה (25.1.1894) הוחלט בוועד המושבה שלמרות שטרם התקבלו אישורי הבנייה יתחלקו מגרשי הבנייה, כך שאפשר יהיה לנטוע עצי אקליפטוס "באשר השנה הבאה עלינו לטובה היא שנת שמיטה, שמהנמנע יהיה לטעת אז".⁴³⁷

אולם השאלה העיקרית נגעה לשאלת העבודה בשמיטה בשטחים החקלאיים של המושבה. בשלהי אדר תרנ"ה כתבו חברי הוועד המקומי לחברי הוועד העליון, הפקיד בן-שימול וד"ר יפה, בעניין השמיטה. הם ציינו שלדעתם לא יעזור לכתוב לרבנים בירושלים בעניין, כי ככל הנראה הם לא ירצו להתיר בלא הסכמת הרב ספקטור מקובנה, שכנראה לא יתערב בשמיטה זו, וגם ציין כבר בשמיטה הקודמת שיש לפנות למעשה

435. רוב הנתונים לקוחים מהדו"ח המפורט על מצבה החקלאי של חדרה, המצוין בחשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 93-99. ההערות על הסיוע והמצב הכלכלי, לקוחים מדיווחו של ברזילי, מתמוז תרנ"ה (לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 391-392). ברזילי נקט שם מספרים מעט שונים מאלו שבדו"ח, אך התמונה הכללית שווה.

436. כ-7,000 דונמים לא היו ראויים לפי שעה כלל לעיבוד, כ-3,800 דונם אדמת ביצות, ו-3,200 דונם חול-ים.

437. עבר-הדני, חדרה, עמ' 84-85. ברודצקי-תמרי, התשוקה לאדמה, עמ' 73, ובהע' 107.

לרבני ירושלים.⁴³⁸ הם חושבים לשלוח משלחת לירושלים, שתנסה לכנס את הרבנים יחד ולהסביר להם את מצב המושבה. כרגע הם מחכים שיחזור יעקב ברמן, שנמצא בשבוע זה ביפו ויוועד שם עם הרב, ואז יוחלט אם לנסוע לירושלים לאחר הפסח.⁴³⁹ במהלך חודש ניסן גובש במושבה מכתב המפרט את הצרכים של המושבה לעבודה בשמיטה הקרובה. המכתב נשלח בט"ז בניסן תרנ"ה לאישור הוועד העליון, ונחתם על ידי הוועד המקומי בכ"ב בניסן תרנ"ה.⁴⁴⁰

מפקידי הברון רוטשילד - המחצית השניה של שנות ה-90. יושבים (מימין לשמאל): יעקב בן-שימול (שני), אליהו שייד (שלישי), ד"ר הלל יפה (חמישי).

נציגות

מטעם חדרה
הגיע לזכרון
יעקב ונועדה
כנראה גם עם
שייד,⁴⁴¹ ובכ"ב
בניסן תרנ"ה
כתב שייד
מכתב לרב
ספקטור ובו
ציין כי הוא

שוהה עתה בארץ ומבקש לדעת האם יאות הרב להתיר את העבודה בשמיטה, שכן ישנן משפחות עניות הזקוקות מאד לעבודה "כאשר נראה מהמכתב אשר בני חדרה ישלחו לך בתוך מכתבי.⁴⁴² אחת היא בכל המושבות, בין אשר בעדן תהינה בין אשר תחת כנפי הנדיב תחסינה. כי גם ביניהן יש אנשים מדוכאים חסרי כסף אשר להם נחלה והנדיב לא יאבה לחדש להם סדר "החלוקה". שייד הוסיף כי אם לא תתאפשר העבודה בשמיטה הרי ש"לשוא יעמלו בארץ רוסיא אנשים אחדים ויחשבו מחשבות לבנות מושבות חדשות".⁴⁴³ שייד גם כתב מכתב לברון רוטשילד ובו ציין שבחלק מהמושבות חובה

438. את"ח, מיכל 42, ספר העתקות תרנ"ה-תרע"ח, עמ' 48. על המכתב מכ"ז באדר תרנ"ה, הכתוב ביידיש, חתומים חברי הוועד המקומי: שניאור שניאורסון, ד"ר מכס שפירא ומנדל נחומובסקי. את הבנתם בעמדת הרב ספקטור למדו, כפי שציינו שם, מפרסום היתרו בהצבי משנת תרמ"ח, גיליון י"ז (הצבי, ב' באייר תרמ"ח 13.4.188), עמ' 10. שם ציין הרב ספקטור שהמכירה לצורך היתר תבצע בבית הדין בירושלים וכי היתר ניתן רק לשמיטה זו ולקראת השמיטה הבאה יש לשאול שוב את פי הרבנים. וראו עוד ביומנו של ברזילי, שם הזכיר שיחה שהתקיימה בינו לבין רי"ל פראנק ביפו, בט"ז בשבט תרנ"ה, שעסקה גם "אדות השביעית". ברזילי ציין שם ש"פראנק ספר שהרבנים מירושלים פוחדים לבוא להמושבות מפני שהם אפקורסים וכו'" (אצ"מ A25\232, פנקס א).

439. את"ח, שם.

440. ראו להלן נספח א7.

441. ראו ביומנו של ברזילי: "[...] יום ג' אסרו חג [...] באו החידרים בשביל השמיטה" (אצ"מ A25\232, פנקס ג).

442. מסתבר שמדובר בהעתק של המכתב הנזכר של בני חדרה, להלן נספח א7.

443. להלן נספח א7.

יהיה לנטוע במהלך שנת השמיטה שתילים שונים, "מפני שאי אפשר להחזיק עוד את היונקים בהמשלתות", וגם הדגיש כנראה את הצורך בהיתר לזריעה.⁴⁴⁴ חברי הוועד של חדרה נועדו בזכרון יעקב גם עם חברי הוועד הפועל, והחליטו לשלוח שליחים לירושלים "לשאול מרבני ירושלים ע"ד [על דבר] התר לעבודת אדמתנו, הן בנטיעות והן בזריעות כפי דתה"ק [דין תורתנו הקדושה]". אור ליום ה' כ"ד בניסן תרנ"ה התקיימה בחדרה ישיבה של הוועד המקומי יחד עם כלל בני המושבה, בה הוחלט על דעת כולם לשלוח נציגים לירושלים.⁴⁴⁵ כ"ז בניסן ניסחו ראשי המושבה מכתב לרבנים בירושלים, כשמצוין בו שאיכרי חדרה מייפים בו את כוחם של שלושת נציגי המושבה, הרב יהודה ליב פרנק, שניאור שניאורסון ומנדל נחומובסקי, לבאר לפני הרבנים את הצורך הרב שלהם בהיתר, וכפי שפירטו במסמך נלווה: "מכתב ההיזקות משביתת שנת השבע במושבה חדרה", בו פורטו עשרה נימוקים לבקשת ההיתר, ועליו חתמו כאמור חברי הוועד המקומי, בכ"ב בניסן.

הנימוקים העיקריים לבקשת ההיתר היו כדלהלן:

- א. תשלום מיסי הקרקע לממשלה מגיע לסך של כ-6,000 פרנק לשנה. בשל היות האדמה משותפת השלטונות דורשים את סך התשלום מכלל בעלי הקרקע, אולם רוב בעלי הקרקעות הם תושבי חו"ל עניים, שהשקיעו את כל כספם באדמה ונשארו בחוסר כל "וכמעט נתיאשו מכל הענין ואינם משלמים אפילו מסי האדמה להממשלה". בפועל משולמים מיסי הממשלה מן ה'חומש' המתקבל מהחכרת הקרקע שלהם לערבים.
- ב. בנוסף, בני המושבה עצמם עניים מאד, ואם לא יהיה להם היתר ליהנות מיבול אדמתם, לפחות על ידי עבודת גויים, הם עלולים חלילה לגווע ברעב.
- ג. יש חשש גדול מאד שאם האדמה לא תעובד בשנת השמיטה הרבה ממנה ייתפס על ידי הערבים.

את מכתבם סיכמו אפוא ש"אם לא יתירו לנו גאונינו באיזה אופן שיהי"ה] (אפילו ע"י א"י [אינו יהודי]) עבודת אדמתנו בשנת השבע, אין לנו דרך אחרת כי אם לעזוב את אדמתנו בידי שכנינו הערביים, ולהגלות אל כל אשר ישאנו עינינו. כי את ד' הננו רואים ואת מצותיו הננו שומרים".⁴⁴⁶ ההחלטה אושרה על ידי ועד המושבה, ביום ב' כ"ח בניסן תרנ"ה.⁴⁴⁷

444. ראו במכתב מברזילי למ"ל מליל ד' באייר תרנ"ה (אצ"מ A25\21, עמ' 158), ובמכתבו מד' באייר תרנ"ה לאחד-העם (אצ"מ A35\6-36).

445. את"ח, מיכל 66, העתקי פרוטוקולים, מחברת 2.

446. להלן נספח ב7.

447. את"ח, מיכל 66, העתקי פרוטוקולים, מחברת 2. וראו גם הודעת הוועד המקומי בחדרה לוועד העליון בזכרון יעקב, מיום כ"ז בניסן תרנ"ה, על שליחת המשלחת לירושלים בעניין השמיטה (את"ח, מיכל 42, ספר העתקות תרנ"ה-תרע"ח, עמ' 62).

היתרו של הרב אלישר

הרב יעקב שאול אלישר

בכ"ה בניסן תרנ"ה נסע ברזילי לירושלים, מצוייד במכתבו של שייד, ובסיוע בכר ובן-יהודה קיבל מאת הרב אלישר היתר כתוב.⁴⁴⁸ בכתב ההיתר, שמוען לנסים בכר כמי שביקש מהרב "להודיעו מה יעשו במושבות השרים והסגנים שיסדו בארץ ישראל" [אל] בשנת התרנ"ו הבע"ל שהיא שנת השמיטה, ציין הרב שלא חל שינוי מן ההיתר שכבר נתן ערב השמיטה הקודמת, כלומר, לאחר מכירת המושבות, ועמהן הבהמות וכלי עבודת הקרקע "למי שאינו יאודי מכירה גמורה לאחד ממידועי של אדון המושבות, שבוטח בו שלא יגעו בהן", יוכל הקונה אף לזרוע אותם על ידי פועלים יהודים, כאשר על המוכר לשייר שטח של דונם, שתונהג בו קדושת שביעית "כדי שלא תשתכח תורת שביעית מישראל".⁴⁴⁹

עם זאת, בעצה אחת עם הרבנות הספרדית, הוחלט שלא לפרסם לפי שעה את דבר ההיתר בציבור.⁴⁵⁰ חברי הוועד הפועל סברו מצידם שלא לפרסם בשלב זה את ההיתר, עד שיתקבל נוסחו המדויק של שטר המכירה ויובהר שאין צורך שהמכירה תהיה רשומה בטאבו, בפרט בשל הלשון "מכירה גמורה" שצוינה בהיתר,⁴⁵¹ מה עוד שהיה ברור להם שנקיטת ההיתרים תלויה בהשגת היתרים נוספים מרבנים אשכנזים נודעים, ומשכך כתבו לוועד באודסה שיפעל בנושא.⁴⁵² בנוסף פעלו ברזילי ולוין-אפשטיין

448. ראו הדיווח של ד"ר שטיין לבני משה בוויילנה, בא' באייר תרנ"ה: "הכמי הספרדים הוציאו היתר על השמיטה" (קניאל, היחסים, ב, עמ' 161-162); דברי ברזילי במכתבו למל"ל מליל ד' באייר תרנ"ה: "אחרי כל ההשתדלות של מר בכר ובן יהודה השגנו ההיתר שהעתקתו מונחת במכתבנו [...] (אצ"מ 21\A25, עמ' 158); ובמכתבו של ברזילי לאחד-העם, מל' בניסן תרנ"ה: "בעמל א"ח [אח חשוב] בכר נתן הח"ב [החכם באשי] היתר על השמיטה והעתקתו אשלח למלל אך עם זה דרוש גם היתר רבני אשכנזים מרוסיה" (אצ"מ 71\A35). על מעורבותו של בן-יהודה, ראו במכתבו של בן-יהודה לאוסישקין, אף הוא מראש חודש אייר תרנ"ה: "כבר עבדתי הרבה בזה, וסוף סוף, הצלחתי כי הרב החכם באשי חדש את ההתר בשמיטה הקודמת. ואם הפיצים אנו בקיים הישוב עלינו להסתפק בזה ואם נבקש דוקא היתר מרבני האשכנזים עלינו לעזוב כל תקוה בענין הישוב" (אצ"מ 148-149\A24).

449. להלן נספח א8.

450. אצ"מ 21\A25, עמ' 337. ראו גם להלן הע' 477.

451. כבר בשמיטה הקודמת הבהיר הרב אלישר שאין צורך שהמכירה תירשם בטאבו. הלשון "מכירה גמורה", שהוזכרה גם בהיתר תרמ"ח ("וימכור המושבות הנז' [כרות] להגוי [...] מכירה גמורה בלי שום תנאי") נועדה להדגיש בעיקר שלא מדובר במכירה מוגבלת לזמן או על מנת להחזיר (ראו בעניין זה: פוס, שטר היתר, עמ' א'צ-א'צא), אך החשש היה שיהיו מי שייטענו שההיתר מותנה במכירה בטאבו. ראו בהערה הבאה.

452. ראו במכתבו למל"ל, מליל ד' באייר תרנ"ה: "קיצורו של דבר כי אם אך תשיגו איזה היתרים מרבני האשכנזים הנה נגמר ענין השמיטה אולם בלא היתר האשכנזים: יש לפחוד כי הספרדים הפחדנים יחזרו מהיתרם, ובשביל זה החלטנו לבלי לפרסם פה דבר ההיתר בדפוס עד כי נשיג נוסח השטר מכירה (כי בלא זאת יש לפחוד שיבארו שהמכירה תהיה בערכאות) שהבטיחו לי לשלוח מחר ושלפחות במושבה אחת תעשה המכירה ע"פ הוראת הס[פרדים]" (אצ"מ 21\A25, עמ' 158). וכן במכתבו לסלוצקי, מי"א באייר תרנ"ה: "לאחרונה הצלחתי כי מר שייד נפנה להספרדים ע"י [מ]ר בכר [כ"ז [כל זה] אל הפרסם] וסוף דבר היה כי <---> היתר תרמט וכבר שלחתי העתקת ההיתר למל"ל, [א]ך לא נגמר הדבר כ"ז [כל זמן] שלא ישלחו לי נוסח המכירה [כי] <צריך> אנכי שלא

לשכנע את ד"ר מזיא שיפסיק לתמוך בעמדת רבני ירושלים האשכנזים.⁴⁵³

אסיפת איכרי רחובות, ואדי חנין וגדרה - אייר תרנ"ה

בא' באייר תרנ"ה התקיימה ביפו האסיפה, אותה יזמו איכרים מן ה'יחידים' מרחובות.⁴⁵⁴ לבקשת המארגנים כונסה האסיפה בבית הוועד הפועל, והשתתפו בה נציגים מהמושבות ומן הוועד הפועל.⁴⁵⁵ למעשה, החליטו המתאספים לפרט במכתבים לרבנים ולוועד האודסאי את הצורך הרב בהיתרים לעשיית עבודות הכרמים דווקא על ידי יהודים, ואת הצורך הרב בהתרת מזרע, ובכללו של ירקות ותבן, לצרכים קריטיים של המושבות.⁴⁵⁶

ואכן, ככל הנראה זמן קצר אחר כך, נוסח מכתב מפורט המופנה לרבנים עליו חתמו איכרים, מהמושבות שלא בחסות הברון, רחובות, ואדי חנין וגדרה.⁴⁵⁷

היתר רבני ירושלים האשכנזים למושבה חדרה

יום למחרת האסיפה הגיעו שלושת נציגי חדרה ליפו ושוחחו עם חברי הוועד הפועל על אודות רצונם לבקש היתר מרבני ירושלים על החכרת שדות המזרע לערבים.⁴⁵⁸ כמה ימים אחר כך, בה' באייר תרנ"ה, הגיעו הנציגים לירושלים, ובידיהם

יתרגמו מלת "מכירה גמורה" (הנוכרת בהיתר []) בקושנות כי רבני האשכנזים תולים כל ה---> בשביל שאין [מכירה] בלי קושן איננה תופסת* [...] סוף דבר הוא: כי אם יגיע לנו [איזה] היתרים מרבני האשכנזים יעבדו כל אלה שירצו לעבוד ואם לא נמצא היתרים כאלה מסופקני אם יעבד אף [א]חד. בכל אופן אנו משתדלים, כי [מצד] הפק[ידות] לא יהיה שום אונס לא לעבודה ולא לשביתה".* [בא]מת אין הלכה זאת ברורה ומאד אפשר כי אף ע"פ דינא דמלכותא מכירה תופסת בלי קושן" (שם, עמ' 209).

453. ראו דברי ברזילי במכתבו הנוזר למל"ל: "לע"ע [לעת עתה] פעלתי כי גם הד"ר מזיא - שעמד לצד רבני אה"ק וחפץ כי יסתפקו בהיתר על הנטיעות - הבטיח לי שיחדל מלהשתדל כי ענין השמיטה יחתך ע"פ [על פי] רבני האשכנזים ואף יתאמץ לדבר על לב העקרונים שיעבדו". ראו גם במכתבו לאחד-העם, מד' באייר תרנ"ה: "ברזילי ול"עפשט הוכיחו את הד"ר מזיא על דרכו בדבר השמיטה והגיד כי טעמו היה שירא שהפקידות לא תכריח את העקרונים לעבוד. אולם הדוברים אותו הראו לו כי אם חפץ להועיל עליו להשתדל שהפקידות לא תכריח ותניח לכל אחד לנהוג כחפצו וכן לפעול על העקרונים שיעבדו, מה שנקל עתה מאד כי כבר ראו העקרונים את אהבת רבני ירושלים אליהם וסוף הדבר היה כי הד"ר הודה להם" (אצ"מ 36\6-35; אצ"מ 21\25, עמ' 160).

454. ראו לעיל הע' 392.

455. ראו תיאורו של ברזילי במכתב למל"ל, מיום א' ד' באייר תרנ"ה: "ביום ד' העבר היתה אספת הקולנסתים אדות השמיטה, אנחנו לא קר[אנ] את האסיפה כי אם קולנסתי רחובות היו קוראי האספה אך כשבאו לבקשנו כי תהיה האספה בבית וה"פ הסכמנו והנה ע"פ עצת ה' בכר לא הגדתי להם מהיתר הח"ב אלא [אמרת] להם שיש תקווה להיתר מגדול אחד" (אצ"מ 21\25, עמ' 158).

456. ראו פרוטוקול האסיפה, להלן נספח 5. ייתכן שאסיפה זו הייתה המקור לשמועה ביפו שהעבודה בשמיטה תותר לגמרי, כפי שמשמע ממכתב ששלח ד"ר הלל יפה מזכרון ליעקב, לאחותו רוזה ביפו, ב-1895.6.5 (י"ב אייר תרנ"ה): "מה כתבת על השמיטה, כאילו ויתרו עליה, ולא תהיה, והזמינו רב אחר? שטויות כל אלה! איש לא ויתר והשמיטה תקיים. שמעתי כי אין מסכימים לשום ויתור" (יפה, דור מעפילים, עמ' 148).

457. ראו להלן נספח 6.

458. ראו דיווחו של ברזילי למל"ל, מליל ד' באייר תרנ"ה: "והחודרים ש[בא]ן למחרת האספה רוצים להסתפק בהיתר על החכרת האדמה לחומש" (אצ"מ 21\25, עמ' 158), ודיווחו לרב מוהליבר, מליל ו' באייר תרנ"ה: "בני חודרה יושבים פה בדבר השמיטה רצו לנסוע לירושלים והתנגדתי לזה בידעי הרוח המרחף שם ועכ"ז

שלשה מכתבים גדולים" לרבנים דיסקין סלנט ופרדקין, כשהם מבקשים:

א. להתיר להם לעבד את כל קרקע המזרע של המושבה על ידי ערבים, משום חרפת רעב בה מצויים הם ובני משפחותיהם.⁴⁵⁹

ב. למצער להתיר להחכיר את 4,000 הדונמים המוחכרים לערבים בשנים האחרונות, שמשכרם משתלם מס הקרקע, ואשר נזרעו כבר בשנה זו על ידי הערבים בתבואות קיץ ('כרב') כהכשרה לזריעתם בתבואת החורף העיקריות בשנה הבאה.⁴⁶⁰

הרבנים התירו, לאחר דיון, את החכרת כל אדמת המזרע, כפי שדווח זמן מה אחר כך, בעיתון המגיד:

"בני חדרה [...] שאלו שתי שאלות: א) לעבוד כל אדמתם מטעם פקוח נפשות. ב) ארבעת אלפים דונאם הנקראים כרב (לומר, שכבר עשו הפאלאחים חרישה בהשדות למען לא יוכלו הבעה"ב למנוע מהחכרים בשנה הבע"ל) שמחכירין אותם להפאלאחים בשכר חומש ריוח לשנה שמשלמים מזה מס אדמתם להממשלה יר"ה, והנה ארבעת האלפים דונאם אלו התירו הרבנים בלי מו"מ [משא ומתן]⁴⁶¹ [...] ואף גם זאת, גם על אדמת חדרה המציאו הרבנים היתר: שיחכירו שדותיהם לנכרים על משך שלש שנים ושנת השמיטה יהי' בהבלעה בחכירת שלשת השנים ואת היתר זה אמרו הרבנים לא לפרסם עד בוא שנת השבע, כדי שלא ידמו שאר הקאלאניות להתיר גם לעצמם, ואין מדמין מילתא למילתא, כי הרבה טעמים יש בהיתר אדמת חדרה שהתירו באופן זה, אכן למרות רצונם נתודע הדבר".⁴⁶²

החתימה על שטרי המכירה במושבות הברון ביהודה

במקביל טרח הרב הלוי ונסע לאחר חג הפסח לירושלים כמה פעמים, כדי לבקש

הסכימו לעצתי כי יסעו אחד אחד ולע"ע הלך שמה ה"ר פראנק ואח"כ - אם יהיה צורך בדבר ילכו גם ה"ה שניארסאהן ונאחימאוסקי" (שם, עמ' 181). למעשה הגיעו שלושת הנציגים יחד, כדלהלן.

459. כפי שעולה מהנתונים דלהלן, מדובר היה בשטח של כ-2,000-2,250 דונם של האיכרים עצמם, בנוסף לכ-4,000 דונם המוחכרים לצורך תשלומי המס.

460. כיוון שזריעת תבואות החורף שנה אחרי שנה פגעה קשה בתנובת היבולים, נהג בדרך כלל מחזור דו-שנתי של זריעה. שנה תבואות חורף ושנה תבואות קיץ, שהיו בעלות ערך משני מבחינת היבול אך היה בהן ובחריש התכוף שקדם להן, כדי לטייב במידה מסוימת את הקרקע, לאוורור את האדמה, ולמנוע צמיחת עשבי בר, דבר שהועיל מאד לצמיחת תבואות החורף הבא. דבר זה כונה בפי הערבים 'כראב'. לכן החכרת אדמות מזרע הייתה מקובלת לתקופת מינימום של שנתיים (ראו לעיל כרך א, עמ' 44). על החכרת "האדמה הפנויה" לערבים השכנים, בשכר חמישית מן היבול, בלשהי חורף תרנ"ה, ראו במכתבו של ד"ר הלל יפה מ-25.2.1895 (א' באדר תרנ"ה) לאחותו בצרפת (יפה), דור מעפילים, עמ' 134).

461. מן התיאור כאן עולה שלגבי 4,000 הדונמים לא ראו הרבנים צורך לנקוט היתר מיוחד, וזאת משום שהחכרה הייתה נעשית לשנתיים. באופן דומה התיר הרב פראנקו, ערב שמיטת תרל"ו, את עבודת הגוי בשמיטה, בשדה שהחכרה לגוי לשנתיים, בשל הפסד, משום שהגוי יתבע את המחכיר על הרווח שהיה צפוי לו בשמיטה, מה עוד שהחכיר לשנתיים ושנת השמיטה היא בהבלעה (ראו לעיל כרך א, עמ' 55).

462. ראו להלן נספח ד7. את הכתבה כתב המבי"ט הירושלמי (על זהותו ראו לעיל הע' 372).

הקלות בהיתר שגיבש,⁴⁶³ עד שהצליח לבסוף להשיג הסכמה למעשה, בראשית חודש אייר, להנפיק היתר גם על מסחר היין.⁴⁶⁴ ככל הנראה, הסכמה זו הובילה לחתימה על שטרי מכירת אילנות המושבות שברשות הברון.

שני שטרות מכירה של האילנות במושבות יהודה שנשמתרו, מלמדים על מכירת "כל הגפנים הנטיעות והאילנות" שבאדמות הברון, בו' באייר תרנ"ה, "במכירה גמורה וחלוטה עם עפר האילנות, הגפנים והנטיעות, אשר יספיק לשיעור יניקתם ומחיתם", לאגרונום הצרפתי של הברון ז'ראר ארמאן, כשעל המכירה חתומים ג' פראנק,⁴⁶⁵ הרב יהודה לובצקי ואלהו שייד.⁴⁶⁶ בשטרות צוין שהקנייה מותנית בכך שעל הקונה "לקחת את הנטיעות ואת הגפנים הנזכרים ולהעתיקם ממקומם ולנוטעם בשדה אחר שתעמוד תחת רשות האדון הקונה" בתוך חודשיים מיום החתימה, "ואם יתשל האדון הנזכר ולא יעקור אותם לזמן הנ"ל", אזי יש רשות למוכר "לעקורם ולהובילם לרשות האדון הקונה הנזכר על הוצאות הקונה הנזכר".

על שטר אחד חתום הברון רוטשילד עצמו, המוכר את כל האילנות שיש לו בראשון לציון ובמזכרת בתיה, ועל שטר שני חתום איזידור ברזין, מקורבו של הברון רוטשילד, שעל שמו היו רשומות רוב אדמות הברון,⁴⁶⁷ המוכר את כל האילנות שיש לו בפתח תקווה.

בשטרות פורטו מיני האילנות, מספרם ומחיריהם; העלות הכוללת של המכירות; וכי נתקבלה מקדמה מן הקונה על סך 500 פרנק מן החוב הכולל שבכל שטר.⁴⁶⁸

463. "הרה"ג האב"ד מיפו בא לפעה"ק [לפה עיר הקודש] אחר חג הפסח לדרוש מאת חכמי ירושלים את דבר השמיטה וחזר ליפו, וכבר בא עוד הפעם ושוב חזר ליפו, והשאלה במקומה עומדת. [...] נפל סכסוך בין שלושה הגאונים, שאחד מהם אמר כי דעתו שיעשו היין בשנה הבע"ל [הבאה עלינו לטובה] דווקא ע"י פועלים נכרים, וכשישלחו היין לחו"ל ימכרו לעכו"ם, כדי להוציא משמץ חשש של אין מוציאין פירות שביעית לחו"ל, ויש להגאון ההוא הרחבת דברים בזה, ואיך יפול הדבר עוד לא נדע" (המב"ט הירושלמי, מחזיקי הדת, ד' בסיוון תרנ"ה (27.5.1895), עמ' 5-6).

464. ראו דיווחו של ברזילי במוצאי ה' באייר תרנ"ה, במכתב לרב מוהליבר: "רבני האשכנזים מאה"ק התחבטו, אם להתיר יין פירות שביעית או לא אך עתה שב הרב מיפו והגיד כי הוא יתיר את היין בהסכם רבני ירושלים" (אצ"מ 25\181, עמ' 181), ובכתבת המב"ט הירושלמי במחזיקי הדת: "שאלת השמיטה [...] נפתרה היום, אחרי ששני הגאונים האחרים לא הסכימו ע"ז [על זה] למכור היין דוקא לנכרים ואחרי שגם הגאון המחמיר לא אמר זאת לעיכוב, אמר הרב מיפו להניח את ההיתר הראשון במקומו, וגם אחב"י [אחינו בני ישראל] יכולים לקנות את היין ואין כאן חשש אין מוציאין פירות שביעית לחו"ל, כי שטר מכר מהנדיב שי' [חיה] נעשה כדת וכדין" (מחזיקי הדת, ו' בתמוז תרנ"ה (28.6.1895), עמ' 7).

465. לא ברור במי המדובר.

466. ראו להלן נספחים 15 ו-11ב. בה' באייר תרנ"ה (29.4.1895) נסע שייד בלוויית האגרונום ארמאן לביקור באדמת קסטינה, עבר בגדרה, ושב למחרת לראשון לציון (ראו הורביץ, מרשימותיו, עמ' 253).

467. בו' בתשרי תרנ"ג (27.9.1892), נפטר מיכאל ארלנגר, שעל שמו היו רשומות רוב אדמות הברון בארץ, והאדמות נרשמו על שם איזידור ברזין (ראו כהן-רייס, מזכרונות, עמ' 342). וראו למשל הדיווח מב' בשבט תרנ"ד: "אדמת וואדי חנין שהיתה כתובה בהערכאות על שם מר ערלאנגער ז"ל נעברה ע"ש [על שם] ה' [אדון] ברזין שהוא אחד מפקידי הנדיב בחו"ל" (מכתבים מארץ ישראל, ב, ד (תרנ"ד), עמ' ד).

468. ראו להלן נספחים 15 ו-11ב.

נתוני שטרי המכירה שערך הרב הלוי - ו' באייר תרנ"ה

ראשון לציון	מס' עצים	שווי לעץ	סך כולל
גפנים	1,279,000	70 סנט	895,300 פר'
שקדים	13,900	2 פר'	27,800 פר'
תפוזים	1,060	10 פר'	10,600 פר'
סך הכל	1,293,960		933,700 פר'

מזכרת בתיה (עקרון)	מס' עצים	שווי לעץ	סך כולל
שקדים	700	3 פר'	2,100 פר'
אפרסקים	650	3 פר'	1,950 פר'
תפוזים	139	9 פר'	1,251 פר'
לימונים	10	3 פר'	30 פר'
זיתים	48	5 פר'	240 פר'
רימונים	150	3 פר'	450 פר'
תפוחים	180	3 פר'	540 פר'
אגסים	16	3 פר'	48 פר'
סך הכל	1,893		6,609 פר'

פתח תקווה	מס' עצים	שווי לעץ	סך כולל
גפנים	305,000	70 סנט	213,500 פר'
שקדים	9,911	3 פר'	25,395 פר'
אפרסקים		3 פר'	
תפוחים		3.6 פר'	
קיקיון		1 פר'	
תפוזים		3 פר'	
בגנות		3 פר'	
סך הכל	314,911		238,895 פר'

קרוב לוודאי ששטר נוסף נערך באותו הזמן, ובו נמכרו באופן דומה האילנות הנטועים באדמות הברון בוואדי לחנין, שהיו רשומות על שם ברזין.⁴⁶⁹

חברי הוועד הפועל היו מעודדים מכך ש"רוח ההיתר שורר מאד" ותלו זאת בהשפעת ההיתר שנתן הרב אלישר.⁴⁷⁰ יחד עם זאת, הם לא ראו במכירה שבוצעה סוף

469. שכן במכתבו של הרב אלישר, משלהי סיוון תרנ"ה, למושבות רחובות, ואדי חנין וגדרה הוא ציין: "אבל בנוגע לבני ואדי אל חנין הנה כבר תקן הנדיב הידוע שי' [חיה] על ידי צירו הנאמן הגביר מוהר"א שיד ני"ו כי כמו בכל המושבות החוסות תחת צל כנפי חסדו [...]". ראו להלן נספח 8.

470. ראו במכתבו של ברזילי למל"ל, מח' באייר תרנ"ה (אצ"מ A25\21, עמ' 195). וראו גם במכתבו

פסוק, שכן היתרו של הרב הלוי לא היווה מבחינתם פיתרון לשאלת המזרע, ובפרט לסוגייה הבווערת של ההתיישבות בקסטינה.⁴⁷¹

בד' באייר תרנ"ה הגיע לוועד הפועל ביפו מכתב שכתב להם מל"ל בג' בניסן, בו הדגיש את הצורך בהשגת היתר לעבודות הזריעה, לעבודת האכרים וליישוב הפועלים. לדעתו מן ההכרח אפוא לפנות לרבני הספרדים, והוא מצידו מקווה לשלוח בקרוב לוועד הפועל "תשובות נדפסות מאיזה רבני ארצנו להתיר את עבודת השדה ועליהם יסמכו בלי ספק גם חכמי הספרדים ואולי יתעשת גם הרב מיפו לקול דבריהם".⁴⁷²

במכתב מיום ח' באייר תרנ"ה עדכן ברזילי את מל"ל בהתפתחות העניינים:

"מר שיד עשה את המכירה אצל הרב מפה: הרב היה ברל"צ [בראשון לציון] והוא ערך הנוסח על מכירת מושבות יהודה להגנן הערמאנס אבל כ"ז [כל זה] מועיל על עבודת הנטיעות ולא על זריעה. העיקר דברנו עם מר שיד, כי לא יהיה אונס מצד הפקידות וכי יהיה הרשות להקולנסת לעשות כחפצו ושיקבלו להיקב אף ענבי העובדים הסומכים על המתירים גם את המזרע. אולם דבר ברור עוד קשה להגיד ורק כשיגיע היתר מאיזה רבני אשכנז נדע איך לסדר הדבר".⁴⁷³

ברזילי זירז אפוא את מל"ל להשיג היתרים מרבנים אשכנזים בחו"ל וציין שאם יושגו כאלה "ימצאו רבים שיעבדו. וקוסטינא התלויה אך בכם", וכי "בגליל יעבדו כמו שעובדים תמיד". עוד ציין ברזילי, כי טרם קיבל את נוסח שטר המכירה של הרב אלישר, וכי הוא מקווה ששייד יקבלו לידי בירושלים,⁴⁷⁴ שם נועד שייד עם הרב אלישר ביום רביעי, ז' באייר תרנ"ה.⁴⁷⁵ "ביום א' נהיה אצל מר שיד" - הוסיף ברזילי - "שיגיד לנו איך לסדר דבר קוסטינא ונדבר גם אדות פ"ת [פתח תקווה] וואדי הנני. הלב יודע לראות איך משפחות פועלים בעלי משפחות מוכרחים לצאת בחסרון עבודה או מפני שאיננה מספקת בעד בניהם, ומאד נחוץ היה לתמך בידי אלה עד החורף".

לאוסישקין מליל ו' באייר תרנ"ה: "אנו מקוים כי סדרנו הדבר שיצא בלי רעש וסקנדלים וכמדומה לי שעתה תהיה התחרות רבני אה"ק לא באיסורים כי אם בהיתרים" (שם, עמ' 180; אצ"מ 25\618-124).

471. ראו הדיווח של ברזילי מו' באייר תרנ"ה: "ידיד נפשי! הגידו לי שמתירים את היין ולכן תשתדל שזה לא יפעל על האדון שלא יחפץ להשתמש כלל בהיתר הח"ב [החכם באשי]. אמור לידידנו כי גם הוא ישתדל בזה. הידיעה מההיתר הודענו להוועד ע"י טלגרמה וגם שלחנו שמה את עצם הכתב. היום לא באה הפוסטה וע"כ לא השגנו ההיתרים שהבטיחו לשלוח מרוסיה" (אצ"מ 25\21, עמ' 185). נראה שהנמען 'דיד נפשי', הוא בן-יהודה, 'דידנו' הוא נסים בכר, ו'האדון' הוא שייד.

472. אצ"מ 25\8-1. מל"ל אף הוסיף שם: "אם לא אשגה יהיה ההיתר הזה בלא מכירה לנכרי וגם לחדשים כמו הפועלים".

473. אצ"מ 25\21, עמ' 195.

474. "בדבר אחד הנני נבוך: שעד היום לא השגתי נוסח השטר מכירה מחכמי הספרדים. החלטתי לחכות עד שישבו מר שיד מירושלים ואם גם אז לא יבא השטר הנ"ל אהיה מוכרח לעלות שנית ירושלימה" (שם).

475. בז' באייר תרנ"ה ביקר שייד בירושלים, מלווה בפקיד חזן, ונועד עם הרב אלישר (הצבי, ט באייר תרנ"ה (3.5.1895), עמ' נז), ולפי דיווח נוסף: "ה' שייד שלח מכתב להרב החכם באשי ובו בקשת היתר להשמיטה" (מחזיקי הדת, ד' בסיוון תרנ"ה (27.5.1895), עמ' 6).

ברזילי ציין עוד כי הרב הלוי הסכים "להתיר להחודרים שיחכרו אדמתם לחומש לערביים אך שיעבדו דוקא ע"י נכרים". ובשולי מכתבו הוסיף:

"בזה הרגע הבאו לי החודרים העתקת שטר המכירה של החומש שהנני שולחו בזה והרב הגיד כי רק להחודרים התיר בשביל שצריכים לשלם אשכורה בעד כל הנמצאים בחו"ל".⁴⁷⁶

מכתבם של איכרי רחובות, ואדי חנין וגדרה
בשלב זה ערכו נציגי מתיישבי רחובות, ואדי חנין וגדרה מכתב ארוך לרבנים, עליו סוכם, כאמור, בכינוס בראש חודש אייר.⁴⁷⁷ הם ציינו שהרב הלוי כבר נתן מענה לשאלת המסחר בפירות השביעית,⁴⁷⁸ אולם הם זקוקים גם להתיר לעשיית המלאכות הבאות.⁴⁷⁹

א. המלאכות הנוגעות למטעים ובפרט לגפן

1. חרישה - יש צורך קריטי לחרוש בכל שנה בין הנטיעות בכרמים, בשקדים ובשאר האילנות. ניתן אמנם "למען שלא תשכח תורת שביעית", שהחרישה תיעשה על ידי ערבים,⁴⁸⁰ אולם חובה שהחריש ייעשה במחרשה ולא בעידור במעדר, הן משום ריבוי הוצאות (פי 5 מבמחרשה) והן משום שמספר הפועלים הערביים הנדרש לכך אינו בנמצא.

476. אצ"מ A25\21, עמ' 195. וראו שם, בעמ' 197, פירוט "תכנית שטר מכירה. על חכירת אדמה לערבים, שבביעית לפי הוראת הרב הגאון דיפו", אותו העתיק ברזילי. ברזילי ציין משום מה שההיתר נועד עבור תשלום ה'אשכורה', מס הצבא. נימוק זה אכן הוזכר בין היתר ב'מכתב ההיזקות' (ראו להלן נספח א7), אולם הנימוק העיקרי היה משום הצורך לשלם את מס הוורוקו. גם ההיתר התייחס במפורש למיסי הקרקע.

477. ראו נוסחו המלא, להלן נספח 6. המכתב נשלח גם לרב אלישר, שכן החותמים לא ידעו כי הוא כבר נתן היתר, כפי שייצין ברזילי למזכירו של הרב אלישר, ח"מ מיכלין, במכתב מכ"ד בסיוון תרנ"ה: "הקולנסתים הנ"ל שאלו את כבוד הח"ב הי"ו עוד הפעם מפני שאינם יודעים כי יש בידי היתרו על שמיטה זו, ואנכי לא יכולתי להראות להם היתרו אחרי שהבטחתי לו כי לא יבא לדפוס ושלחתי לרוסיא למען יסכימו גם גאוני רוסיא להתירו זה. ובין כה נאספו [...] ושלחו בקשות לגאוני אה"ק ולגאוני חו"ל ומוכן כי ישלחו גם לכבוד הראשון לציון הי"ו" (אצ"מ A25\21, עמ' 337. וראו לעיל הע' 455).

478. "בדבר ההיתר לעשות סחורה בפירות שביעית כבר הורה לנו הרב הגאון החונה פה עיה"ק יפו ת"ו שנמכור האילנות לעכו"ם לעקירה וגם נתן בידינו הנוסחא וכמוכן נוהר איה"א [אם ירצה ה'] למלאות אחרי הדין".

479. ר' משה אריאל פוס במאמרו המקיף על היתר תרנ"ו, ציין: "אמירה זו הטעתה את הרב קלמן כהנא (כמו רבים אחרים) לחשוב כי ההיתר מלכתחילה נועד רק לפתור את איסור הסחורה בפירות שביעית ו"העבודה לא הותרה וכן לא ניתן כל היתר על ידו לפרי האדמה, וכל ההיתר לא היה אלא להוריד איסור סחורה בפירות שביעית מפרי האילן" [...]. האמת הפוכה, והמהר"ל ד' התיר רק את העבודות ולא את הסחורה, ורק לבסוף הסכים שגם הסחורה תהיה מותרת" (פוס, היתר תרנ"ו, עמ' קצט-ר, הערה יט). כאמור ההיתר נועד מתחילה גם להתיר עבודות מסוימות, ואכן התברר שמהר"ל דיסקין התנגד למעשה בתחילה למסחר מלא בפירות, אך מסתבר (ראו לעיל הע' 361, ובנספח 4-ג15). שמכירת העצים נועדה לשיטתו, כבר מתחילה, להקל גם בנושא המסחר, אלא שכוונתו הייתה תחילה רק לאפשר זאת בתנאים מגבילים (בארץ דווקא, וכן על ידי גויים ולידי גויים דווקא. ראו לעיל הע' 380).

480. החותמים ציינו שאמנם זה יגרם להוצאה מרובה יותר לאחדים מהאכרים, אבל לא בסכום גדול.

2. זמירה והרכבה בגפנים - חובה שפעולות אלו תיעשנה דווקא על ידי יהודים. מן הנימוקים הבאים: א. מדובר במלאכות הזקקות מומחיות רבה, והערבים אינם בקיאים בהן, דבר שיגרום נזק קריטי לגפנים.⁴⁸¹ ב. משום המומחיות שבמלאכות אלו - התשלום עליהן גבוה במיוחד, והוא מהווה ממילא את הבסיס הכלכלי "כמעט לחצי השנה" הן של הרבה פועלים יהודים והן של רבים מהאיכרים עצמם המשלימים את משכורתם מעשיית מלאכה זו בכרמי אחרים. החותמים הדגישו במיוחד את הצורך בהרכבת המינים ה'הודים' על ה'אמריקאים'.⁴⁸²

3. גיפור - חובה לגפר בגופרית את הגפנים והשקדים במהלך השמיטה, אחרת יש סכנה לקיום האילנות.

4. מילוי נטיעות חסרות - לרוב ישנן נטיעות שאינן נקלטות בשנה הראשונה לנטיעתן ואם לא ימלאו את מקומן בשנה השנייה בנטיעות חדשות, ייקשה מאד לנטוע נטיעות חדשות בשנה שאחר כך, כיוון שבשלב זה השורשים של הנטיעות הוותיקות גדולים ומונעים קליטת נטיעה בסביבתם, מה עוד ש'קרחת הכרם' הנוצרת גורמת נזק לנטיעות הקיימות.

5. משתלה - הוכח כי נטיעה אופטימלית נעשית רק אחרי גידול השתילים במשתלה, "בדיוק רב ובזמן מיוחד ומצומצם". לכן, חובה לשתול את השתילים בזמנם המדויק, גם במהלך השמיטה.

ב. מלאכות הנוגעות למזרע תבואה וירקות⁴⁸³

1. מניעה מזריעת שדות התבואה בשנת השמיטה לא רק תגרום נזק כלכלי משמעותי בשמיטה עצמה, אלא תוביל לנזקים רבים ונוספים:

א. היא תביא גם לאי זריעת האדמה בשנה השישית בתבואות קיץ המשניות, ואף עתידה למנוע את זריעת האדמה בתבואות חורף העיקריות בשנה שאחר השמיטה, משום שהאדמה לא הוכשרה כראוי.

ב. בניגוד לדין הרשמי, גובים גובי המס התקיפים את מס המעשר,

481. "זרק במושבה אחת נמצאים כחמשה או ששה ערביין אשר עבדו זה כעשר שנה לבעליהם והתרגלו בהזמרה ואעפ"כ צריכים לרבות בעליהם בעצמם - לעמוד על גבם".

482. הם ציינו, שהרכבת הגפנים האמריקאיות, המשמשות בסיס לגפני 'הודו', בשמיטה עצמה, היא קריטית, משום שכמעט בלתי ניתן להרכיב מינים אלו לאחר זמן רב, ואילו מניעה מהרכבת הזנים הצרפתיים הפשוטים והערביים, תגרום אמנם נזק להכנסות וקושי להרכיבן לאחר השמיטה, אולם "למען שלא תשתכח תורת שמטה" הם נכונים "בלב ונפש חפצה" שלא להרכיב מינים אלו בשמיטה עצמה, אם לא ימצאו הרבנים "לנחוח להתיר בשביל הפועלים היהודים שבלעדי העבודה הזאת יגועו ברעב".

483. החותמים הדגישו כי בניגוד למה שסוברים "אנשים שאינם בקיאים בחיי האיכרים", משק המטעים אינו מאפשר להם כרגע קיום. רובם הגדול אינו יכול להתקיים כלל בלי זריעת תבואה וירקות, ומיעוטם מתפרנסים רק מכך.

לא לפי היבול הממשי, אלא לפי הערכה של גודל הנחלה,⁴⁸⁴ וכך צפוי שיעשו גם בשנת השמיטה.⁴⁸⁵

ג. מניעת זריעה תגרום נזק חריף למשק הבהמות, שכן בהעדר מזרע - לא יהיה מספוא, דבר שיערער את מצבם הכלכלי של האיכרים, שכן הם יאלצו למכור את בהמות העבודה שברשותם, ועוד במחירי הפסד.

ד. שדות הבור יגרמו נזק לנטיעות הסמוכות, הן משום ש"הבור מרבה לגדל תולעים ושרצי העוף" המזיקים לנטעים והן משום שהרועים הערבים ירעו שם את צאנם הרב, והבהמות יזיקו לנטיעות הסמוכות, ומזה עשויים להתפתח סכסוכים מרים העלולים להגיע לאלימות קשה ואף לבתי המשפט, כפי שקרה בעבר.

ה. יש חשש שאדמות שהיו בורות כבר ערב השמיטה יופקעו מבעליהן, כיוון שעל פי החוק אדמות שלא עובדו במשך שלוש שנים חוזרות לשלטונות, "וכבר נקרעו באופן כזה הרבה מאות דונם אדמה מאיזה מושבות".

בנוסף, הצליח ברזילי לשכנע את שייד לכתוב מכתב נוסף לרב ספקטור, בו הוא מבקש ממנו "להתיר העבודה וגם המזרע בכלל כי מההיתר תלוי קיום המושבות". את המכתב שלח ברזילי לוועד האודסאי. כמו כן, שלח ברזילי לוועד באודסה עשרה עותקים ממכתב האיכרים עבור שליחתם לרבנים ברוסיה, ועותקים נשלחו גם לרבני ירושלים ולרב הלוי מיפו.⁴⁸⁶ מכתבו של שייד נשלח אכן לרב ספקטור ובנוסף פנה אליו

484. הם ציינו כי כבר קרה שהמושבות שילמו לפי "ההערכה התמידית", גם כאשר ההכנסה לא הגיעה אפילו לחצי מכך, והדגישו את אמצעי הכפייה בהם נוקטים גובי העשור. בפרוטוקול האסיפה שקדמה לניסוח המכתב, צוינה העובדה שאנשי גדרה משלמים ששית ממס העשור של הכפר הסמוך, ללא תלות ביכולם (על נסיבות אי החלוקה בין הכפר קטרה למושבה גדרה, ראו לעיל כרך א, עמ' 199).

485. בפרוטוקול האסיפה שקדמה לניסוח המכתב, צוין גם הנימוק של תשלום מס הוורוק, המושת על כלל האיכרים, כולל בעד חבריהם שבחור"ל. ראו להלן נספח 5.

486. ראו במכתב בני משה ביפו לבני משה בוורשה, מיום י"ד באייר תרנ"ה: "ברזילי הצליח אמנם לפעול ממר שיד כי יתן לו מכתב להגאון מקאוונא (הוא כבר כתב מכתב אחד אליו בדבר חודרה אך המכתב נכתב ע"י אחר ולא הי' [ה] פועל מאומה ואפשר היה שהיה עושה פעולה הפוכה) בעצם ידו - בעברית גרמנית - ובו יבקשו להתיר העבודה וגם המזרע בכלל כי מההיתר תלוי קיום המושבות. את המכתב הזה שלח ברזילי להוועד באודסה ואליו צרף את מכתבי הקולנסטים (אצ"מ 21\25A, עמ' 226-227; אצ"מ 7-6\48\35A. בנוגע למכתב הראשון לרב ספקטור, ראו לעיל הע' 443, וכן ראו להלן נספח ג). ראו עוד במכתבו של ברזילי לר' יצחק ניסנבוים, מכ"ז אייר התרנ"ה: "ובנוגע להשמיטה הנה נתן לי מר שייד מכתב להגאון ריאס הי"ו [...] ובהמכתב הזה יבקש מר שיד להתיר העבודה בשביל שכל הישוב תלוי בזה. המכתב שלחנו להח' [כס] מל"ל בצירוף מכתבים מהקולונסיתים הכוללים בקרבם חתנות ובקשות לרחם על מצבם. [...] מלבד זה אשר הח"ב רל"צ [החכם באשי ראשון לציון] את היתרו משנת תרמ"ט והנני חושב כי עתה באמת בכחם לפעול כי גאוני רוסיה יאשרו גם המה את היתר תרמ"ט. וגם בירושלים מנשב רוח לקולא והנה תחת שהרב מיפו הגיד לי בחורף כי לא נרהיב לבקש היתר על זריעה כי אם יבקשו יאסרו גם עבודת הנטיעות הנה הוא בעצמו היתר להחידרים להחכיר שדותיהם בהבלעה, אך בתנאי שיעבדו ע"י נכרים וההיתר הזה אמנם עוד מרחק רב וטובת הישוב ומצב האיכרים דורשים כי גם בשמיטה הזאת

בעניין גם ראש הוועד האודסאי, אברהם גרינברג.⁴⁸⁷

אלא שמסע הלחצים נמשך גם מן הצד השני. נציגים מן הפקידות בראשון לציון, בהם מנהל היקב וד"ר מזיא, העלו שוב ושוב בפני שייד את החשש "כי אם רבני האשכנזים יתנגדו להעבודה יאסרו את היין ואז לא ימכרו אף בקבוק אחד".⁴⁸⁸ בנוסף, נשלח מירושלים ר' אליעזר גרייבסקי, מסופרי הוועד הכללי להפגש עם שייד. הוא שוחח ארוכות עם שייד, בי"ג באייר תרנ"ה, בין היתר גם בנושא השמיטה, והשפיע עליו כנראה שיקבל את סמכות הרבנים האשכנזים בירושלים, מכיוון שרבה של יפו מיקל ככל יכולתו.⁴⁸⁹

כמה ימים אחר כך נועדו עם שייד נציגי הוועד הכללי, ובהם גם ר' אליעזר גרייבסקי ור' ביינוס סלאנט, בבקשה שישלם את מס האסכריה, מס הצבא, המוטל על הוועד הכללי עבור הקהילה האשכנזית בירושלים.⁴⁹⁰ שייד העלה בשיחה גם את נושא השמיטה וככל הנראה הפקידו הנציגים בידי מכתב, בו צוין ש"משתדלים מאד בהיתר על השמיטה וכנראה יתירו בכל האפשר".⁴⁹¹

יתירו הכל כבשנת תרמ"ט. ב"ס [בלי ספק] יכתב לכם מר מלל ואולי ישלח ע"י המכתב להגאון מקאונא הי"ו וגם יתיעץ אתכם למי מגאוני זמננו צריך לפנות. וב"ס [ובלי ספק] תעשו כל אשר בידכם" (אצ"מ 25\21, עמ' 255). ובמכתב נוסף אליו, מז' בסיון תרנ"ה: "[...] נתן לי מר שיד המכתב להגאון מקאונא הי"ו כפי שכתבתי לכבודו במכתבי העבר [...] ובין כה שלחנו להקומיטיט 10 מכתבים המתארים אסון השביתה - לגאוני רוסיא מהקולונסטים וגם לגאוני אה"ק שבתוכם כללו גם את הרב מיפו שלחו מכתבים כאלה" (שם, עמ' 274).

487. כפי שעולה מתשובת הרב ספקטור אליהם. ראו להלן הע' 507.

488. ראו במכתב בני משה ביפו לבני משה בוורשה, מיום י"ד באייר תרנ"ה (אצ"מ 25\21, עמ' 226-227; אצ"מ 35\48-6-7).

489. ראו תיאורו של ברזילי במכתבו הנ"ל: "אך גם אויבינו אין טומנים יד ושלחו את ר' אליעזר גראיעוויסקי יליד קלעצק דמתקרי הרב מליבורפול - שהוא סופר בועד כל הכוללים - ואשר לשונו חדה ומרוטה ומדבר מעט בריטית (וב"ס [ובלי ספק] קראו הד"ר מזיא) והוא ישב אתמול כל היום אצל מר שיד ודבר אדות כל המצב וגם על השמיטה וכנראה פעל על מר שיד שיפנה אך להאשכנזים וכבר שלח מר שיד לשאול שאלות מהרב מיפו האומר כי לו מסרו רבני ירושלים כל הדבר. כפי שהדיפלומטיא היא רוח החיה בכל מעשי סאלאנט וכו' בודאי יתאמצו עתה להקל בכל האפשר וכנראה פעלו על הרב מבריסק שלא יתנגד. אבל גם זה אין ספק כי להמזרע ע"י יהודים יתנגדו בכל כחם. עם הד"ר מזיא נסינו לדבר בלשון רכה ובתוכחה כנראה רמנו כי הכבוד ועוד יקרים לו מכל והכבוד הוא רואה אך מיקירי ירושלים ושנאתו וקנאתו להד"ר יפה רבה מאד".

490. במסגרת הרפורמות באימפריה התורכית בוטל, בשנת 1856, מס הגולגולת (גי'זיה) שהוטל על נתיני האימפריה שאינם מוסלמים, אולם הוטל מס פטור משירות צבאי, מס ה'אסכריה' (מס הצבא. או בשמו הרשמי: בדל אי אסכרי, מחיר הצבא). המס עמד על סכום של כ-8 פר' לאיש, מגיל 15-70. בקהילות יהודיות מאורגנות נגבה המס באופן קולקטיבי. בירושלים נגבה המס על ידי הרשויות ב-1 במרץ, ובקהילה האשכנזית הוא שולם מכספי הוועד הכללי (הרשברג, בארץ המזרח, עמ' 347).

491. ממכתבו של ברזילי לאברהם גרינברג, מכ"ג באייר תרנ"ה (אצ"מ 35\46-42, אצ"מ 25\21, עמ' 247; קניאל, במעבר, עמ' 331). ברזילי ציין שם, שבעקבות מימון מס הצבא בצפת על ידי שייד, בסך של "איזה אלפים פראנק", פנו גם נציגי הוועד הכללי בירושלים לשייד, באמצעות ד"ר מזיא, בבקשה שיממן מס גבוה זה המשולם מקופת הוועד הכללי. לאחר מכן נועדו נציגי הוועד בעצמם עם שייד "והוא הגיד להם תוכחה, וגם רמז בדבר השמיטה ויש[...]"בו לו ע"י מכתב". ברזילי הוסיף שנודע לו "כי משתדלים בהתיר על השמיטה וכנראה יתירו בכל האפשר ובדבר השיבו לו ע"י שלשה מציריהם ובתוכם היה בן סאלאנט ואליעזר גראיעוויסקי סופר בועד כל הכוללים דמתקרי רב מליבורפול הידוע גם לי מקלעצק. מה דברו אינני יודע אל נכון". דיווח על כך ששייד התחייב לשלם מעתה את מס הצבא השנתי של הקהילה היהודית בצפת, בסך 5,000 פר', אף

בכ' באייר תרנ"ה עזב שייד את נמל יפו בחזרה לפריס, ובשלב זה המתנה הפקידות לראות כיצד יתפתחו מאמצי הרבנות האשכנזית בארץ להקל.⁴⁹²

במקביל נידון הנושא, במידה מסוימת, גם על ידי חובבי ציון ברוסיה, לקראת כינוס הוועד האודסאי לבחירת חברי הוועד הפועל ביפו, שנקבע ל"ט באייר תרנ"ה (13.5.1895).⁴⁹³

במיוחד פעל שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר) לניצול הכינוס כדי לפעול כנגד ההשמצות כלפי בני משה וחובבי ציון מצד חוגו של ר"מ פינס, וכרך בכך גם את סוגיית השמיטה. במכתבים למרדכי בן-הלל הכהן ולמנחם מנדל אוסישקין, מיום ו' באייר תרנ"ה,⁴⁹⁴ האשים שפ"ר את פינס ואנשיו בהשפעה על רבני רוסיה נגד ההתיישבות בכלל ובסוגיית השמיטה בפרט,⁴⁹⁵ ואת הצלחתם להשפיע על פקידות הברון בנושא. הוא ציין את הנזק העצום העתיד להתיישבות, ובפרט להתיישבות המתהווה על בסיס המזרע בעבר הירדן ובחדרה, ש"זה הוא העיקר הגדול לחפץ הישוב - להעמיד אחינו על הקרקע". הוא ביקש להיוועד כמה ימים קודם הכינוס, כדי לדון בנושאים אלו שהם לדעתו חשובים יותר מן הבחירות עצמן, כיוון שאם "יצא דבר השמטה לחובה אז אין כל יסוד להישוב, וכבר התעוררו יקירי ירושלים וקוראים לנדבות בעד שובתי שביעית ובכך בני רחובות ובני חדרה עליהם להכון להיות שנוורים באחרית ימיהם - אחרית ותקוה טובה לכלנו".

חמישה ימים אחר כך, בדרכו לכינוס באודסה, עבר שפ"ר בביאליסטוק ונועד ככל

פורסם ב-1895.24.4 (ל' בניסן תרנ"ה) באחד מעתוני איסטנבול (ראו קונט, סוריה, עמ' 599-600). על תשלום המס על ידי שייד בשנת תרנ"ו (1896), בסך 5,000 פר' (3,000 פר' לאשכנזים ו-2,000 פר' לספרדים), ראו הצבי, ו' בניסן תרנ"ו (20.6.1896), עמ' זה; קניאל, שם. וכן דיווחו של דוד ילין, מ' בניסן תרנ"ו (ילין, כתבי, א, עמ' 33).

492. ראו במכתבו של ברזילי לר"י ניסנובים מו' בסיוון תרנ"ה: "[הפקידות] עוד לא החליטה דבר בדבר השמיטה וכפי שעתה מתאמצים גם רבני ירושלים להקל מ[חכ]ה הפקידות לסוף הדבר" (אצ"מ A25\21, עמ' 274).

493. ראו לעיל הע' 117.

494. המכתב לאויסישקין מצוי באצ"מ A24\618-98-99. מכתבו לבן-הלל הכהן מצוי בסה"ל 1068* ARC. 45-01 ופורסם אצל מיזל, שפר, עמ' 131-132 (בטעות נכתב בהדפסה "שנת אלף תתכ"ג לגלותינו" ויש לתקן תתכ"ו. ראו גם קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 329 הע' 1).

495. "אויבנו בעלי העצה והתחבולה, העושים מעשיהם בחשבון ודעת וכבר עשו והצליחו להטיל זוהמא בקרוב הועד במצבו, לרקום רקמת מזימות ותחבולות, להוליך שולל את כל הרבנים שבחו"ל, [...] הם יושבים ומחבלים תחבולות ואנחנו עוד לא נקפנו באצבענו ולא עשינו מעשה כל שהוא לבטל מועצותיהם ופעולותיהם. שונאינו התכוננו מעוד לפני שנתים ימים לקראת שנת השמיטה הממשמת ובאה; עשו חוזה עם רבני ארץ רוססיה לאסור את השמטה, והיתה השמטה העטרה לראש כל פעולותיהם לחבל את הישוב חבל נמרץ ולהכותו מכת פסיק רישא" (מתוך מכתבו הנ"ל לאויסישקין ודברים דומים במכתבו הנ"ל לבן הלל הכהן). ייתכן שהדברים מכוונים בפרט לפרסום תשובותיהם בדפוס של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק והנצי"ב מוולוז'ין, ואולי להכנות לפרסום קובץ בנושא (ראו להלן הע' 526, במכתבו של סלוצקי), כאמור, בניגוד גמור לדברי שפ"ר, פינס דווקא ניסה לפעול, עוד בשנת תרנ"ד, לנקיטת הקלות משמעותית לעבודה בשנת השמיטה (ראו לעיל הע' 364).

הנראה עם הרב מוהליבר, ⁴⁹⁶ שעד עתה לא חפץ להתערב בנושא בצורה פומבית.⁴⁹⁷ גם סלוצקי, מראשי המזרחי, שהודיע למקורביו במכתב מ"ב אייר תרנ"ה, כי לא יגיע לכינוס באודסה, ציין את החשיבות "לעמוד על המצפה" בעניין השמיטה, "כי ממנה לגורל הישוב תוצאות", כשהוא מציין שמן הארץ "דרשו ע"י טלגמה שישלחו להם ההיתר של שלשה הרבנים בשנת השמיטה שעברה", אולם הוא אינו יודע אם הדבר בוצע "כי לדאבון לבבנו הנה גם הגרש"מ פוסח על שתי הסעיפים ואינו יכול להחליט דבר". סלוצקי ביקש שהקרובים לביאליסטוק ישתדלו בזה במיוחד.⁴⁹⁸

למעשה חל כעבור זמן מה שינוי בעמדת הרב מוהליבר. במיוחד השפיע עליו מכתבם הנזכר של האיכרים, שהגיע אליו כנראה במחצית השנייה של חודש אייר, והוא החליט להתערב בנושא.⁴⁹⁹ ר' יצחק ניסנבוים עידכן בהתפתחות את ברזילי.⁵⁰⁰ כן כתב סלוצקי לברזילי בה' בסיוון תרנ"ה, ועידכן אותו בפעילות המזרחי בעניין:

"כעת נחוצים מאד מאתים רון"כ [רובל כסף] לשלוח ציר אחד לרבנים אחדים להשיג מהם היתר העבודה, והסך הזה יחסר לנו. הגרש"מ כבר כתב היתר ברור, הרה"ג ריינעס ג"כ יתיר, כי עוד בשמיטה שעברה ערך קונטרס ע"ד היתר העבודה, עוד שנים שלשה רבנים מהגדולים יתירו, ומלבד אלה נשיג עוד היתר מעשרים או שלשים רבנים ממדרגה השניה וההיתר הזה די והותר. יעשו קנאי ירושלים מה שיעשו, עלינו לנצח בשאלה זו ויהי מה, אם יסכימו רבנים אחדים מארצנו להיתר העבודה, לא נירא מאסורם של רבני

496. דוד סוכובולסקי ציין ביומנו, ששפ"ר ביקר בביאליסטוק במוצאי יום ראשון 23.4 [דהיינו 5.5 לפי הלוח הגריגוריאני, כלומר י"א באייר תרנ"ה] ושהה בה גם למחרת, בדרכו לאסיפת הוועד האודסאי, וכי שפ"ר ציין שבין מטרת נסיעתו לאסיפת הוועד, לעסוק בנושא "היתר השמיטה הקרובה לבוא בשנה הבאה" (סה"ל V 690/2, עמ' 80, סעיף 252). וראו גם במכתבו של שמריהו לוי מוורשה, שציין ב"ב באייר תרנ"ה, ש"אתמול נסע מפה ה' שפ"ר ובדרכו יעשה שעות אחדות בביאליסטוק להתייעץ שמה ע"ד [על דבר] שאלות אחדות העומדות כעת על הפרק, כמו שאלת השמיטה ועוד" (אצ"מ 39-10\A35).

497. על חוסר רצונו של הרב מוהליבר להתערב בנושא, ראו בסמוך בדברי סלוצקי וכן במכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים מכו"ב באייר תרנ"ה: "ובנוגע להשמיטה הנה נתן לי מר שיד מכתב להגאון ריאס הי"ו (את מרן שליט"א לא חפצתי לערב בזה) ובהמכתב הזה יבקש מר שיד להתיר העבודה כשביל שכל הישוב תלוי בזה. המכתב שלחנו להח' [כס] מ"ל בצירוף מכתבים מהקולונסיתים הכוללים בקרבם תחנונות ובקשות לרחם על מצבם. חפצתי לשלוח את המכתבים האלה למרן הי"ו אבל רצונו קודש לי וכפי שראיתי במכתבו מחורף העבר אין חפצו לכונוס בעובי הקורה והצדק אתו" (אצ"מ 21\A25, עמ' 255).

498. אצ"מ 5-40\A35.

499. ראו במכתבו של הרב מוהליבר לברזילי, מ"ב באב תרנ"ה: "ויאמין לי מעלתו שמאד הי' [ה] קשה בעיני לשלוח היתר של עבודה בשביעית, בזמן זה אשר בעו"ה [בעוונותינו] הרבה אנשים מחפשים רק עלילות על הישוב החדש ומצפים ע"ז [על זה] להגדיל מדורת המחלוקת. אמנם באמת כאשר קבלתי המכתבים מהקולונסיתים כי קיום הקולוניות תלוי בהיתר ואם לא יתירו להם אזי יהיה חלילה חורבן מהישוב והם יגיעו ברעב, ואמרת לבי לבי לציין מעי מעי על חלליהם חללי חרב רעב חלילה, ואמרת יי מה אפקיר את כבודי ואת שמי ואת כל אשר רכשתי להחיות נפשות ולקיים הישוב" (להלן נספח 12א).

500. כך עולה ממכתב תשובתו של ברזילי אליו מז' בסיוון תרנ"ה, ראו בסמוך.

ירושלים והחופ"ק דיפו, ועל הקולוניסטים לעבוד. הרבה רעה גרמו לנו על אשר יותר מכפי המדה התרפסו לרגלי רבני ירושלים".⁵⁰¹

עם הגיע מכתבו של ניסנבוים לברזילי הוא הריץ אליו תשובה, בז' בסיוון תרנ"ה, ובה הביע אופטימיות רבה באשר לסיכויי ההיתרים להתקבל על הפקידות:

"כנראה - וכמעט שברור הוא - תקבל עליה הפק[ידות] דין גאוני רוסיא וכפי הבשורה שבשר לי כבודו - זו באמת בשורה טובה כי מרן שליט"א נכון לקים היתרו משנת תרמ"ט וה"מזרחי" נכנס בעובי הקורה. הנני מקוה כי בודאי יעלה בידכם לאשר ההיתר כראוי ואז עליכם לשלחו בשלושה עקזמ"פ (יותר טוב בהרבה עקזמפלרים [=עותקים]) אך לשלחו לשלושה מקומות) למר שיד בפאריז או להועד המרכזי - אך יותר טוב להראשון - להקומיטיט באדיסא שישלחו בדרך רשמי לנו בעד הקולונסטים, ולאחדים מגאוני ירושלים ובתוכם גם להח"ב [להחכם באשי]. בין כך חשב עד כה הרב מפה, שלו נמסר הענין של השמיטה כמו ההכשרים על היין, אך בשמעו כי השגתי מכתב ממר שיד להגאון מקאוונא הי"ו הכיר מעט כי עוד טרם קנה את השמיטה לו ול-
--" ⁵⁰²

במסגרת המאמצים להרחיב את התמיכה בהיתר, צירף הרב מוהליבר גם פנייה אישית שלו לרב ספקטור. בי' בסיוון תרנ"ה עדכן ר"י ניסנבוים את אוסישקין "כי כל הכתבים הנוגעים לשמיטה, נשלחו מאדיסא ומפה אל הגביר ה' איסר בער וואלף בקאוונא,⁵⁰³ כי הוא הבטיח להשיג היתר מהגריא"ס לעבוד בשביעית והוא כתב לבל נשלח ציר מיוחד לקאוונא למען לא יתפרסם הדבר ובל יודע להסובבים את הגריא"ס"⁵⁰⁴ והננו מחכים כעת למכתב ה' וואלף לשמוע תוצאות הדבר ואז נדע מה עלינו לעשות".⁵⁰⁵

501. אצ"מ 27-25-61\A25. צילום של המכתב מצוי גם בתיק חיים מיכל מיכלין אצ"מ 38\A435.
502. אצ"מ 21\A25, עמ' 274. זלמן דוד לבונטין כתב לאוסישקין, בי"א בסיוון תרנ"ה, כי ישלח "היום או מחר חמישים ר"כ [רובל כסף] להגרש"מ על הוצאות ההתר" (אצ"מ 161-618\A24). וראו גם דברי סלוצקי מכ"ב בסיוון תרנ"ה, שכבר נשלחו "חמישים ר"כ להוצאות שאלת שביעית" (אצ"מ 27\A9), וככל הנראה הכוונה להוצאות המשלוח של העותקים של היתר הרב מוהליבר.
503. על מעורבותו של ר' איסר בר וולף בהשגת ההיתר מהרב ספקטור בשמיטה הקודמת, ראו לעיל כרך א, עמ' 249.

504. מדובר ככל הנראה, בפרט בר' יעקב הלוי ליפשיץ. ראו לעיל כרך א, עמ' 279, הע' 194.
505. ניסנבוים, אגרות, אגרת כט. וראו עוד במכתב לשכת בני משה בוילנה, בחתימת פנחס שוקיאן ויהודה ליב אפל, מיום א' בסיוון תרנ"ה: "מחר נועד ונתיעץ איך דעת הזקן ע"י הבן אדות ההיתר" (אצ"מ 40\A35-49), והכוונה ככל הנראה לברר את עמדת הרב ספקטור מפי בנו הרב צבי הירש רבינוביץ, שהיה באותה העת מגיד בוילנה.

היתרו של הרב ספקטור - סיוון תרנ"ה

בי"ט בסיוון תרנ"ה הגיע לידי הרב מוהליבר מכתב תשובתו של הרב ספקטור אליו.⁵⁰⁶ כמו כן, שלח הרב ספקטור, בכ"א בסיוון תרנ"ה, מכתבי תשובה לפקיד הברון שייד ולראש הוועד האודסאי אברהם גרינברג. במכתבים אלו הבהיר הרב ספקטור כי הוא מתיר את העבודה בשנת השמיטה תרנ"ו באותם התנאים שנקט לגבי שמיטת תרמ"ט:

הרב יצחק אלחנן ספקטור

"באופן שימכרו את הכרמים והשדות והפירות על משך שתי שנים היינו שנת השמיטה ושנה שלאחריה לישמעאלים דוקא והמכירה יהיה בקנין כסף ושטר כדת. ומתנין בפירוש דוקא שיועיל שטר וכסף של דיננו לקנין גמור ויהיה עשוי זה בב"ד [בבית דין] של ישראל בעה"ק [בעיר הקודש] או בבד"צ של אשכנזים או בבד"צ של ספרדים ואז יהיה מותר לעשות ע"י אינם יהודים וגם מלאכות דאורייתא וע"י עניי ישראל רק מלאכות דרבנן. ואיזו מלאכות אסורות מדאורייתא ואיזו אסורות מדרבנן יורו להם הב"ד בירושלים או של אשכנזים או של ספרדים כנ"ל".

הרב ספקטור הוסיף כי ההיתר יועד במקורו רק לשנת השמיטה תרמ"ט, אולם לאור המצב "באשר שבהמשך הימים נתרבו עוד מאחב"י [מאחינו בני ישראל] שהתישבו על אדמת הקודש ב"ה [ברוך ה'] , ובעו"ה [ובעוונותינו הרבים] עוד לא צוה ה' את הברכה במעשה ידיהם וגם עתה הענין הזה מגיע לפקוח נפשות עניים ואביונים שלא יגועו ח"ו ברעב ובחוסר כל ה' ירחם", הרי שהוא מאשר את ההיתר גם לשמיטה זו "והנני להגיד מפורש כי ההיתר הזה הוא רק על השמיטה דשנת תרנ"ו ולא על שמיטות אחרות הבע"ל וה' יזכנו בשמיטות הבאות עלינו לטובה לקיים כל מצוות השמיטה עם כל דקדוקיהם ופרטותיהם כהלכה ויזכנו לשמוח בשמחת ציון וירושלים בכ"א [במהרה בימינו אמין]."⁵⁰⁷

חובבי ציון, ובהם הרב מוהליבר, לא היו מרוצים מהיתרו המוגבל של הרב ספקטור, שלא היווה מענה לכל המצוקות שהעלו האיכרים במכתבם. במכתב מכ"ב בסיוון תרנ"ה עידכן ניסנבוים את ברזילי, כי הרב ספקטור אישר את העבודה על פי המתווה שנקט בשמיטה הקודמת. הוא ציין את החסרון שבהיתר מוגבל זה שאינו מהווה פתרון מספיק

506. ניסנבוים, אגרות, אגרת ל. מכתב מי"ט בסיוון תרנ"ה לאוסישקין.

507 ראו להלן נספח 9.

"כי לבד שמאות פועלים ואכרים עניים יגועו ברעב חלילה, הנה ממכתב האיכרים הלא נראה כי ישנן עבודות שהנן מדאורייתא, כמו זמירה ועוד,⁵⁰⁸ שהנכרים אינם יכולים בשו"א [בשום אופן] לעבוד אותן". ר"י ניסנבוים ציין שקרוב לוודאי שלא יצליחו לשנות את דעתו של הרב ספקטור להקל מעבר למה שהתיר, ולכן בנוסף לשליחת היתרו של הרב ספקטור לשייד ולוועד האודסאי, ישלח הרב מוהליבר לוועד האודסאי "היתר גמור היינו כהיתרו של החכם באשי שכל העבודות מותרות ע"י ישראל", כמו גם את מכתבו של הרב מקוטנא המנוח, מערב השמיטה הקודמת, המצוי בידי הרב מוהליבר, ובו ציין הרב מקוטנא כי יכולים האיכרים לקבל את פסיקתם של הרבנים הספרדים בארץ, וכן ישתדלו להשיג עוד כמה היתרי רבנים.⁵⁰⁹

בכ"ה בסיוון תרנ"ה נועד הרב יהונתן אלישברג עם הרב מוהליבר בביאליסטוק. בפגישה הוחלט כי הרב אלישברג יארגן אסיפת רבנים בביאליסטוק, מתוך הערכה שאם יסכימו ארבעה-חמישה רבנים להוציא היתר גמור, יסכים גם הרב ספקטור למתווה המקל.⁵¹⁰ למחרת אף כתב הרב מוהליבר מכתב נוסף לרב ספקטור בנושא. אולם כבר בשלב זה עידכן ר"י ניסנבוים את הוועד האודסאי ואת אוסישקין, כי הבין שגם אם יצא היתר גמור, ספק גדול אם יכלול ההיתר את העבודה החקלאית הכרוכה בהקמת המושבה החדשה קסטינה, "כי לבזות את השביעית, באופן כזה שהרבנים דחוקים להיתרים, לא יתכן. גם גדול יהיה כעס החרדים על הוועד ועל הישוב וזה יגרום נזק גדול".⁵¹¹ ככל הנראה, פנה גם הוועד האודסאי במכתב רשמי לרב ספקטור בעניין.⁵¹²

508. והשוו לדברי ר"י ניסנבוים במכתבו לאוסישקין (לעיל הע' 506): "טוב גם ההיתר הזה לע"ע [לעת עתה]. אבל לא נוכל לאמר די בזה, כי אם החרישה והזמירה, הזמירה, הבצירה והקצירה תעשינה דוקא ע"י נכרים, מה יעשו פועלינו ואכרינו העניים ובפרט, כי הזמירה לא תוכל להעשות ע"י נכרים?". יש לציין, לא ברור עד כמה החמיר הרב ספקטור בנושאי החרישה והזמירה להחשיבן כאסורות על ידי יהודים. ראו לעיל כרך א, עמ' 242-243.

509. ניסנבוים, אגרות, אגרת לא (ויש להגיה שם: שהנכרים, במקום: שהאכרים); קניאל, היחסים, ב, עמ' 224-225. יש לציין שעמדת הרב מקוטנא הייתה למעשה מחמירה מעמדת הרב אלישר, והוא סבר כעיקרון שמלאכות שישודן דאורייתא צריך שיעשו על ידי גויים, ראו לעיל כרך א, עמ' 387, הע' 369.

510. מכתב מר"י ניסנבוים לאוסישקין, מכ"ו בסיוון תרנ"ה (ניסנבוים, שם, אגרת לב). וראו גם במכתבו של הרב יהונתן אלישברג לאוסישקין, מיום כ"ז בסיוון תרנ"ה: "שאלתו דבר השמיטה. הגאון דקאוונא נ"י כבר החזיק היתרו הראשון, אך רצונו שמלאכות האסורות מן התורה, יעשה ע"י פועלים נכרים, וגם אדות זה היתי בביאליסטאק בשבוע זו. ונקוה לד' שיחוקר ויתוקן הכל. איה"ש [אם ירצה השם]" (אצ"מ 183-618\A24). בזכרונותיו ציין הרב ניסנבוים כי הרב אלישברג סירב לבקשתם לשלוח להם לפרסום את היתרו של אביו, שנשאר בכתב יד. "אפשר שנמוקו היה אותו הנמוק של רבי יצחק אלחנן, שלא הדפיס גם הוא את היתרו בספרו האחרון 'עין יצחק', שיצא באותו פרק לאור - מפני ששאלת השמיטה היא חשובה כל כך, עד שאין להציעה בדפוס, שהלומדים יפלטו בה" (ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 110). יש לציין שבמכתב לאוסישקין, מט"ז תמוז תרנ"ה, כתב לו מל"ל: "ענין השמיטה באמת הולך בכבודות מאד. וגם חביבך הרב עליאסבערג פונה עורף. כלם באים בטענה שהדור פרוץ וראוי להרבות באסורים ולא להקל" (אצ"מ 208-618\A24). יש לציין בהקשר זה את הביקורת החריפה שכתב הרב יהונתן אלישברג על אחד-העם בשנת תרנ"ד, שהתבטאה ככל הנראה גם בנקיטת עמדה פסיבית כלפי פעילות חובכי ציון (ראו לעיל הע' 75), וכמדומה שהדבר התבטא גם בגישה אמביוולנטית שנקט כלפי סוגיית ההיתר בתקופה זו.

511. ממכתב לאוסישקין, מכ"ו בסיוון תרנ"ה (אצ"מ 618\A24, עמ' 194; ניסנבוים, אגרות, אגרת לב).

512. ראו להלן הע' 516.

פרסום היתרו של הרב אלישר במושבות

במקביל התפרסם עתה בפומבי דבר היתרו של הרב אלישר.⁵¹³ כמענה למכתב האיכרים מ"המושבות רחובות גדרה ואדי חנין" שנשלח אליו, ציין הרב אלישר, בשלהי סיוון תרנ"ה, כי קרא את "מכתבם הארוך בנוגע לדבר השמטה", והוא מפנה אותם לפסקו מן השמיטה הקודמת שהתפרסם בספרו 'שמחה לאיש'. הוא העיר כי דבריו מכוונים אל "בני רחובות וגדרה, אבל בנוגע לבני וואדי אל חנין הנה כבר תיקן הנדיב הידוע שי' [חיה] ע"י צירו הנאמן הגביר מוהר"א שיד ני"ו כמו בכל המושבות החוסות תחת צל כנפי חסדו".⁵¹⁴

בראשית תמוז פנה כנראה שוב ברזילי למזכירו של הרב מוהליבר "כי ימהרו להוציא את ההיתר למען יוכלו האכרים למכור את אדמתם לפני תוספת שביעית".⁵¹⁵ למעשה, לא הצליח הרב מוהליבר, כמו גם הוועד האודסאי, לשכנע את הרב ספקטור להקל יותר.⁵¹⁶ גם תמיכת רבנים נוספים ברוסיה בעמדת הרב מוהליבר לא התקבלה.⁵¹⁷ משכך, חתם

513. את המכתב שלח מזכירו של הרב אלישר, חיים מיכל מיכלין, לוועד הפועל ביפו. כפי שציין ברזילי במכתבו למיכלין מיום כ"ד בסיוון תרנ"ה: "מכתבו בצירוף מכתב הח"ב ראשון לציון הי"ו לקולונסתי וואדי חנין, גדרה ורחובות השגתי ותיכף שלחתי המכתב לרחובות ושמה יעשו מאתו העתקות בעד בני וואדי חנין וגדרה" (אצ"מ 21\A25, עמ' 335).

514. להלן נספח 8.

515. ראו תקציר פרוטוקול 68 של אסיפת בני משה ביפו, מג' בתמוז תרנ"ה, המציין את ההחלטה לכתוב זאת למזרחי (אצ"מ 26-48\A35).

516. ראו דיווחו של זלמן אפשטיין מאודסה, מערב ראש חודש תמוז תרנ"ה, ככל הנראה לברזילי: "ידידי הנכבד. היום קבלנו תשובת הגרי"א [הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור] ע"ד [על דבר] השמיטה, והנה מכל השתדלותנו יצאנו בידים ריקניות. ההיתר של ראש ההוראה בדורנו הוא כהיתר התרמ"ט, היינו כי המלאכות האסורות מדאורייתא צריכות להעשות ע"י נכרים וגם זה במכירת השדות לישמעאלים, כל הבטחותיו של ה' וואלף לא התקיימו, ובוזה שפנינו במכתב רשמי להגרי"א עוד קלקלנו. עתה תלויות עתידות ההיתר בביאליסטאק. כפי שכתב לנו ה' ניסנעבויס [ניסנעבויס] הגרש"מ יתיר הכל. ואתו יחזיקו עוד אחדים מגדולי הרבנים. עתה נחכה להיתרם" (אצ"מ 11-12\A9). וכן במכתבו של ר"י ניסנבויס לאוסישקין, מו' בתמוז תרנ"ה: "מצב הדבר הוא - הגרי"א אינו מסכים בשום אופן כי מלאכות דאורייתא יעבדו ישראלים, ועתה אין לנו עצה אחרת כי אם הגרש"מ ועוד רבנים אחדים - עפ"י השתדלותם ישלחו היתר גמור ויסכימו להיתר חכמי ספרד והאכרים יעשו כחפצם כי יש להם על מי שייסמכו" (ניסנבויס, אגרות, אגרת לג).

517. בב' באב תרנ"ה, כתב הרב יחיאל מיכל וולפסון מיאנישוק מכתב למהרי"ל דיסקין. את המכתב הוא צירף למכתב שכתב לרב אלישר באותו היום, וביקש ממנו להעבירו לרב דיסקין. במכתבו לרב דיסקין הוא ציין, שהרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים (האדר"ת) ממיר עדכן אותו בתוכן שיחה שהתקיימה בינו לבין הרב מוהליבר. הרב מוהליבר אמר לאדר"ת, שגם הרב דיסקין הוא מן המתירים, וכי אם גם האדר"ת יצטרף להיתר, הוא, הרב מוהליבר, יחתום על היתר בגלוי. הרב וולפסון הוסיף כי האדר"ת הודיע לו זאת וציין "כי כן מכתב בידו מהקאלניות" שהרב דיסקין מתיר (וולפסון, היתר, עמ' לב). מסתבר שבנוגע למפגש זה ציין האדר"ת בשנת תרס"ב כי התוכח בזמנו הרבה עם הרב מוהליבר בנוגע להיתרו לשנת תרנ"ו, בהיותם בעיר הקייט דובלין (רבינוביץ-תאומים, אגרות האדר"ת, אגרת ט). במכתבו הנ"ל לרב אלישר ציין הרב וולפסון, כי יש בידו מכתב מהרב דיסקין, מג' בתמוז תרנ"ה, ומכתב נוסף מהרב סלנט מזמן מוקדם לכך, ובהם הם מציינים כי הם "אוסרים בשביעית עבודה ורק באוקמי אילנא יש פרטים להתיר העבודה", והפציר גם ברב אלישר לחזור בו מהיתרו. מסתבר שהרב וולפסון מצידו עידכן את האדר"ת שדעת הרב דיסקין אינה מקילה כפי שנשמע, כפי שכתב לו בג' בתמוז תרנ"ה. יש לציין עוד שבמכתב לאדר"ת משנת תרס"ב, הזכיר הרב יוסף זכריה שטרן משאוויל "מכתב הגריל"ד להרב מיאנישאק" וציטט פסקה חלקית מדברי הרב דיסקין, ממנה עולה הסתייגות מסוימת מנקיטת היתרים ("שא"כ נתבטל כל איסור תורה") (הלוי, הוראות שעה, עמ' קכג), ומן הניסוח שם נראה שהמכתב היה מוכר כבר לאדר"ת. הרב

הרב מוהליבר, בי"ח בתמוז תרנ"ה, על מכתב ההיתר שהופנה לבני המושבות.

היתרו של הרב מוהליבר - תמוז תרנ"ה

במכתבו, ציין הרב מוהליבר, כי מאז השמיטה הקודמת לא רק שלא הוטב מצבם של האיכרים, "אלא אדרבה פרטים אחדים נוספו הדוחקים אותנו עוד יותר לבקש היתרים להציל מאות משפחות מרעב והישוב כולו יהרס חלילה". ממילא, לאור המציאות הנוכחית, "כאשר רבו הפועלים הישראלים בארצנו, אשר כל מחיתם הוא משכר עבודתם בשדות אחיהם וכרמיהם ואם נאסר עליהם העבודה נכרית אוכל מפייהם ויגועו ברעב חלילה. גם ישנן מלאכות כאלה שהערבים אינם יכולים לעשותם לפי חוקי האגרונומיה ובהן קיום הגפנים תלוי, כאשר בארו האיכרים במכתבם בארוכה, כמו מלאכת הזמירה, ואם נאסרה ע"י יהודים ימותו העצים ויהרס הישוב", הוא פוסק להיתר את המלאכות שישודן מן התורה אף על ידי יהודים, בהסתייגות אחת - שאיכרים אמידים שידם משגת לשכור פועלים לא יעבדו בעצמם "וישכרו פועלים ישראלים את אחיהם העניים"⁵¹⁸.

הרב מוהליבר הזכיר את ההיתר עליו חתם ערב השמיטה הקודמת עם הרבנים טרונוק וקלפפיש, וכי ההיתר קיבל את הסכמתם של הרבנים ספקטור, וואקס, אלישברג "ועוד גאונים אחדים". הוא ציין שכבר בשמיטה הקודמת סבר להתיר מלאכות אלו אף על ידי יהודים, וכפי שביאר בארוכה בקונטרסו, אולם בלחץ הרב טרונוק מקוטנא "שאמר: 'דעתי נוטה שיש עכ"פ לעשות זכר לשמיטה שלא יעבוד הישראלי בעצמו ולכל הפחות במלאכות דאורייתא'", הוחלט להתפשר על נוסח מחמיר יותר.

למעשה כבר אז צוין שעניים מיעוטי יכולת יכולים לעשות מלאכות בעצמם, כשמלאכות אילו לא הוגבלו בפסק למלאכות דרבנן בלבד, ורק מי שידו משגת נדרש לשכור פועלים נכרים.⁵¹⁹ אולם הפסק הותנה אז בהסכמתו של הרב ספקטור, שבפועל, התיר מלאכות דאורייתא דווקא על ידי נכרים. עתה, התיר הרב מוהליבר בכל אופן עבודת יהודים, ורק סייג, שהאמידים ישכרו פועלים יהודים עניים.⁵²⁰

וולפסון אף ביקש מהרב דיסקין במכתבו מב' באב תרנ"ה, שהרב דיסקין יבהיר את עמדתו בפומבי "להודיע בשערים כי אינו מסכים להתיר שביעית רק בפרטים אשר יגידו להם פנים אל פנים. ובקול קורא הזה ימשכו כל רבני חו"ל ידיהם ויבוא ההוראה למקומה כאמור כי מציון תצא תורה". במכתב של הרב יוסף זכריה שטרן לאדר"ת משנת תר"ס הוא אף הזכיר את עצת האדר"ת "קודם השמיטה העברה לקבל מכתב מחאה ממאה רבנים ויותר על חילול השמיטה" (הפלס, ה (תרס"ה), עמ' 542). ככל הנראה, לא נערך מכתב כזה. הרב שטרן ציין שם כי העדיף אז קודם כל לדאוג לארגון תמיכה בשובחים בשמיטה, ותלה את יתרו בארגון העניין ברב אליהו חיים מייזל מלודז', "בהיותו רב פעלים", אולם האדר"ת לא קיבל מהרב מייזל תשובה, ובין כך הודיע הוועד האודסאי שלא יתן תמיכה לשובחים. לכן נמנע הרב שטרן מעיסוק בזה, "כי המכנים עצמם ציונים לא יתנו לטובת שומרי שמיטה והמתנגדים להם לא ירצו לדעת כלל מזה" (על המכתב ראו עוד להלן שער שני, ליד הע' 115).

518. להלן נספח 10. הרב מוהליבר הפנה לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקמב סעיף ב. וההפניה מכוונת לדברי השולחן ערוך בנוגע לעבודה בחול המועד. השולחן ערוך ציין שם ש"כל מלאכה מותרת לעשותה על ידי פועל שאין לו מה יאכל כדי שישתכר וירווח".

519. ראו לעיל כרך א, עמ' 254-256.

520. ראו בן-זוון, עבודת יהודים, עמ' 5-8. במכתב שכתב לברזילי בי"ב באב תרנ"ה, הבהיר הרב מוהליבר

הרב מוהליבר נימק את פסיקתו במציאות הקשה ובצרכים החקלאיים הנזכרים לעיל, המלמדים על הצורך בעבודת יהודים דווקא, וצירף לכך כמה נימוקים נוספים:

א. אפילו הרב מקוטנא לא קבע להחמיר בצורה מוחלטת, וקבע אחר כך שניתן להסתמך על פסיקתם של הרבנים הספרדים בירושלים, שהתירו את כל המלאכות על ידי יהודים.⁵²¹

ב. בשמיטה הקודמת לא התברר להם לחלוטין האם אדמות המושבות הן בבעלות הקונים או בבעלות השלטונות, כמו גם האם יש חובת מיסים על הקרקע גם כשאינה מעובדת - וספקות אלו היוו שיקול להחמיר,⁵²² אולם "נודע לנו כעת דברים ברורים אשר אז היינו בהם כמסופקים היינו שאדמת הקולוניסטים היא אדמת המלך הנקרא "מירי" והמה רק כאריסים בתוכה וכי מס הווערקה המה משלמים גם אם לא יזרעו ולפי מכתב האיכרים גם "העשור", מעשר מן התבואה, יקח מהם החוכר גם אם יכירו שדויתיהם ויגבה חובו אם ממעט הגפנים שיביאו פרי מועט או ממקום אחר".

משכך, קבע הרב מוהליבר:

"לכן עתה הנני לעמוד על דעתי המבוארת בקונטרסי להתיר כל המלאכות ע"י ישראלים ולעשות זכר לשביעית כאשר הורה הג' [און] חכם באשי מירושלים שליט"א בספרו "שמחה לאיש".⁵²³

הרב מוהליבר היתנה את מתן ההיתר בהתייעצות עם "גאוני ירושלים שיחיו". לדעתו, גם הם יסכימו להיתר, "כאשר ישמעו מפי האכרים כי קיומם וקיום הקולוניות תלוי בזה וגם כאשר יתברר להם אשר באמת השדות של מלך הם והאכרים הנם רק כאריסי בתי אבות וצריכים לשלם מס אף בעת שלא יזרעו", והוסיף כי אם בכל זאת לא יסכימו הרבנים הנ"ל להיתר, "יעשו האכרים כהוראת הגאון חכם באשי ובית דינו", בצירוף פסיקתו הוא ופסיקת הרבנים שהתירו עימו בשמיטה הקודמת, "ובלי שאלת ב"ד הספרדים לא יעשו כל דבר וכהוראתם יעשו אם להקל ואם להחמיר. [...] וד' יצוה את ברכתו באסמיהם ולא יצטרכו לא לידי מתנת בשר ודם ולא לידי הלואתם ויוכלו לשמור את השמיטות הבע"ל [הבאות עלינו לטובה] כמשפטן וכהלכתן".

שאם האיכרים לא ירצו לעבוד בעצמם כפי ההיתר שהנפיק, אז כנראה מצבם טוב ממה שתיארו במכתב, "ואם באמת כן הוא אז"ן] שמח אני מאד שיהי' [ה] ביכלתם לשבות בשביעית", אולם "אם כתבו האמת במכתבם א[לי] שהדבר נוגע לחיי נפשם וקיום הישוב, והם יחמירו על עצמם בתורת חסידות א"כ הם בכלל חסיד שוטה בסוטה דף כ"א ב'. ומי שלא חס על ממונו עצמו אי[ך] יחוסו אחרים עליו". ראו להלן נספח 12א.

521. ראו עוד בעניין זה לעיל כרך א, עמ' 254, בהע' 101.

522. ראו לעיל כרך א, עמ' 258-259. דבר זה היווה שיקול להחמיר במיוחד בפסיקת הרב ספקטור. על ניסיונו של הרב מוהליבר לברר את הנושא, אצל ר"מ פינס ואצל הרב הלוי, ערב שמיטת תרמ"ט, ראו להלן נספח 1.

523. להלן נספח 10. על עריכת הקונטרס לפרסום, ערב שמיטת תרנ"ו, בסיוע ר"י ניסנבוים, ראו לעיל כרך א, עמ' 251-252, הע' 108.

המכתב נשלח באותו היום לוועד האודסאי. הוא הועתק באודסה בכ"ו בתמוז תרנ"ה, והעתקו נשלח לוועד הפועל ביפו.⁵²⁴ ככל הנראה, נשלח מכתב מטעמו של הרב מוהליבר אף לירושלים.⁵²⁵

בי"ט בתמוז תרנ"ה דיווח ר' יצחק ניסנבוים למנחם מנדל אוסישקין על ההיתר שנשלח לאודסה:

"ידיד נכבד ונעלה!

תמול שלחתי להועד היתר הגרש"מ שליט"א היתר גמור כדעת החכם באשי בירושלים והוסיף, כי לדעה זו נוכל לצרף את הגאונים מקוטנא, קאליש ובוויסק ז"ל. יותר לא יכולנו לעשות. כל הרבנים החיים אינם חפצים להתיר יותר מהגרי"א וגם אלה שהתירו לפני שבע שנים חזרו עתה. אך לדעתי די ההיתר ששלח הגרש"מ שליט"א, שבו הודיעו דעת הגאונים ז"ל הנ"ל עם היתרו של החכם באשי. ועתה תלוי הדבר בהפקידות ובהקולוניסטים. כאשר יחפצו - יעשו".⁵²⁶

במהלך חודש תמוז תרנ"ה הייתה אפוא מבוכה רבה - מה בדיוק יתירו רבני ירושלים האשכנזים, וכמי ינהגו הפקידות ואנשי המושבות השונות.⁵²⁷ כאמור, במושבות הברון

524. ראו להלן בסוף נספח 10.

525. במכתב למל"ל מי"ט באב תרנ"ה, ציין ברזילי: "בנידן העבודה בשביעית המצב כך: היתר הגרש"מ עשה רושם גדול וכפי שאומרים שלח גם מכתב לירושלים שגם שואל אותם: מדוע אין סומכים על הרלב"ח שהיה בארץ והוא מתיר" (אצ"מ 21\A25, עמ' 473). הכוונה לתשובת ר' לוי בן חביב, רבה ומנהיגה של הקהילה בירושלים במאה ה-16, שציין בתשובה ארוכה, שיש למעשה ארבע אפשרויות מתי חלה שנת השמיטה, ומכיוון ש"אחר החרבן אין שום פוסק קטון או גדול שיאמר שנתחייבו בשמיטה כי אם מדרבנן [...] ואם כן לנו לשמור שנה א' ואפילו על שנה אחד היה אפשר לדון שאין אנו חייבים בה" (שו"ת מהרלב"ח, סי' קמג).

526. ניסנבוים, אגרות, אגרת לד. במכתב נוסף, מכ"ג בתמוז תרנ"ה, כתב ר"י ניסנבוים לאוסישקין: "בל"ס [בלי ספק] כבר קבל מכתבי העבר וידוע הנה מצב השמיטה וחדשה לא נהיתה. הרבנים מתחבאים בחוריהם וחרדים מקול עלה נדף בירושלים. [...] הגרש"מ מסע תמול דרוסנגניקה. [...] בדרוסקעניק נמצא כעת הרב ר' חיים ברלין אב"ד בקוברין והרב דסמארגאן [=הרב חיים יהודה ליב ליטוויץ, מחבר ספר 'שערי דעה']. הגרש"מ יבוא אתם בדברים ע"ד [על דבר] השמיטה. אבל כמדומה לי שאין כל תקוה כעת מרבנים" (ניסנבוים, שם, אגרת לה) ככל הנראה, לא קיבל הרב מוהליבר את תמיכתם של רבנים אלו, בפרט שאביו של הרב חיים ברלין, הנצי"ב מוולוז'ין, נודע בהתנגדותו להיתרי המכירה בשמיטה הקודמת. בהקשר זה יש לציין את התנגדותו הבולטת של ר' חיים הלוי סלוביץ' מבריסק, כפי שציין סלוצקי במכתב מה' בסיוון תרנ"ה: "פה בארצנו השקיע הרב מבריסק את ראשו באיסור זה וכבר מסר חוברת לדפוס אשר בא באוד דעות האוסרים: ה"ה הנצי"ב ז"ל, אביו ר' יוסף בער, רמ"ג [ר' מרדכי גימפל] מראזינאו, רא"ח [ר' אליהו חיים] מלודז ודעתו" (אצ"מ 27-25-61\A25; אצ"מ 38\A435). סלוצקי ציין שם כי בשל השריפה שהייתה בבריסק לא יתפנה כנראה הרב מבריסק "לעסוק באיסור השמיטה בכל לב". מדובר בשריפה גדולה שאירעה בכ"ב באייר תרנ"ה בעיר בריסק, השריפה כילתה לפחות רבע מהעיר. הרב חיים מבריסק היה מעורב מאוד בפעילות למען הניצולים, ואכן לא ידוע על חוברת שיצאה לאור על ידו בנושא השמיטה (ראו פוס, היתר תרנ"ו, עמ' רב, הע' כט). על התסכול מעמדת הרבנים, ובהם הרב יהונתן אלישברג, ראו במכתבו של מל"ל לאוסישקין, מי"ט בתמוז תרנ"ה (לעיל הע' 510), ובמכתבו של יהודה ליב אפל, מב' באב תרנ"ה: "הגרי"א"ס מחזיק בהיתרו לפני שבע שנים, (וגם זה מוטב שלא נברא משנברא) יתר הרבנים הנחשבים לגאונים משתמטין לאחד אחד (כי יד שונאינו היה בם) וגם הרב עליאשבער ר' יהונתן ביניהם. ונשאר אפוא אך הגרש"מ ששלח להועד היתרו "היתר גמור" (אצ"מ 11-104\A35).

527. ראו למשל במכתבו של ברזילי לחבר בני משה אליהו קפלן, מיום י"ט בתמוז תרנ"ה: "בדבר השמיטה אין עוד

שביהודה נחתמו כבר בחודש אייר שטרי מכירה לעצים, לפי הדרכת הרב הלוי. בנוסף, נמכרו העצים לעקירה גם בחדרה, במהלך חודש תמוז, על פי הדרכת הרב הלוי, ושם נוסף, כאמור, היתר מיוחד להשכרת השדות לגוי בהבלעה לכמה שנים, שנחתם אף הוא במהלך חודש תמוז.⁵²⁸

נתוני שטר מכירת המטעים שערך הרב הלוי לאיכרי חדרה - תמוז תרנ"ה			
עצים	מס' העצים	שווי לעץ	סך כולל
גפנים	כ-250,000	70 סנט	175,000 פר'
שקדים	כ-50,000	3 פר'	150,000 פר'
אפרסקים		3 פר'	
תפוחים		3 פר' ו-60 סנט	
תפוזים		3 פר'	
תאנים		3 פר'	
בננות		3 פר'	
סך הכל	כ-300,000		325,000 פר'

בעקבות פרסום היתרו של הרב אלישר, הילכו עתה שמועות כי הפקידות חושבת להסתמך על היתר הרב אלישר, בפרט אם יאושר על ידי רבנים מרוסיה.⁵²⁹ מנגד, הלך והתברר שדווקא אנשי רחובות, בפרט חברי 'מנוחה ונחלה', מתכוונים לאמץ את המתווה של הרב הלוי. הרב הלוי אף ביקר ברחובות ובגדרה והפציר כי יקבלו עליהם האיכרים את הוראת רבני ירושלים. מאנשי גדרה, שהיו תלויים בעיקרם בוועד הפועל, לא קיבל

הלכה ברורה, רבני ירושלים האשכנזים עוד לא הודיעו דבר ברור והם מתנגדים להיתר גמור וב"ס [ובלי ספק] יאסרו את המזרע הח"ב [החכם באשי] התיר הכל. איך יתנהגו קשה להחליט" (A25\21, עמ' 418). והשוו לתסכולו של ד"ר הלל יפה במכתב לשייד מיום 6.7.1895 ("ד בתמוז תרנ"ה), בנוגע לשאלת נטיעת אקליפטוסים בשמיטה בחדרה: "על נטיעת האקליפטוסים - שמיטה! אני חושב כי שליחי חדרה בירושלים לא עשו כלום. דעתי כי לא ישיגו היתר. אני מציע לנטוע מיד אף כי יעלה ביתר יוקר. נדרוש מהאיכרים שישתתפו בעבודות כמו כן נפנה אל ועד חובבי ציון" (יפה, דור מעפילים, עמ' 155). ב-15.7.1895 (כ"ג בתמוז תרנ"ה) כתב יפה לברזילי ולקייזרמן ביפו וציין כי טרם קיבל מהם תשובה האם יהיה היתר לנטוע אחרי ראש השנה, וציין שעדיף לדחות את הנטיעות, אחרת יצטרכו לחפור באר לשם השקיית הנטיעות, בהוצאה של 500 פר' (שם, עמ' 157). למעשה, התיר הרב דיסקין, ובעקבותיו הרב הלוי, נטיעת אקליפטוסים במהלך השמיטה (ראו שו"ת מהרי"ל דיסקין, סימן כז, אות כד, ולהלן נספח 13), ואכן במכתב מ-27.7.1895 (ו' באב תרנ"ה) עדכן ד"ר יפה את ברזילי וקייזרמן ש"השנה לא יטעו עוד כרמים" - כשכוונתו לחורף תרנ"ו, שלהי שנת 1895 - אבל "אשר לאקליפטוסים, אין הדבר מן הנמנע. אלא שעלינו לקיים כמה מצוות פורמליות". וראו דיווחו של ברזילי מה' בכסלו תרנ"ו, ל"ל גולדברג: "בחידרה נוטעים האקליפטוס. מר קייזרמן שב משם אתמול" (אצ"מ A25\22, עמ' 231).

528. ראו להלן נספחים 15 ו-16א.

529. ראו במכתבו של ברזילי לשפ"ד, מכ' בתמוז תרנ"ה: "בדבר השמיטה הנה גם היתר הגאון מקאוונא יותר טוב מהיתר רבני האשכנזים שבירושלים, ופה אומרים כי הפקידות תתנהג ע"פ הוראת החכם באשי שהתיר הכל כמו בשנת תרמט ובפרט אם גאוני אחדים מרוסיה יאשרו אותו" (אצ"מ A25\21, עמ' 426), וכן במכתבו לר"י ניסנבוים, מכ"ד בתמוז תרנ"ה: "אומרים אמנם: כי במושבות הנדיב יתנהגו ע"פ הוראת החכם באשי וגאוני חו"ל המקילים אבל בזה שום דבר ברור" (שם, עמ' 442).

הרב תשובה ברורה, אולם ברחובות הנטייה הייתה לקבל את המתווה של הרב.⁵³⁰

ברזילי הסתייג מאוד מהקו שנקטה רחובות, וחשש במיוחד מההשפעה המכרעת שתהיה להחלטתה על אפשרות הזריעה בשאר מושבות יהודה.⁵³¹ במידה רבה, יותר משהדאיגה אותו השאלה הקיומית של המזרע במושבות הקיימות, הדאיגה אותו ההשפעה שלה על אפשרות הקמתה של קסטינה ועל האפשרות להרחיב בעתיד את המזרע במושבות הקיימות ובהתיישבות עתידית.⁵³² בכ"ד בתמוז תרנ"ה עידכן ברזילי את ר"י ניסנבוים במצב אליו נקלעה סוגיית השמיטה:

"בדבר השמיטה נסתם כל חזון ובין כה היה הרב מיפו ברחובות ודבר על לבם לשכות דבר שאיננו כבוד [כבד] ביותר, כי במזרע אינם עוסקים כלל - מלבד אחד או שנים אשר נכונים לה[עזר] בתמיכה - ונטיעות חדשות ג"כ אין בידי רובם לנטוע. ובכן יקבלו הרחובות ח[ו]מרי רבני ירושלים האשכנזים והעקרונים הלא בודאי יתאוו לעשות כמעשיהם. וגם הגדרים יטענו: חלק המזרע שלנו קטן הוא ואיננו שוה בהנזק שיצא ע"י זה ע"י הפקפוק על כשרות יינ[ו]ן וב"ס [ובלי ספק] ילמדו יתר המושבות מהן והיה דבר השמיטה כדבר שהנהיגו בו אסור והחמירו על עצמם שאין לו תקנה. אומרים אמנם: כי במושבות הנדיב יתנהגו ע"פ הוראת החכם באשי⁵³³ וגאוני חו"ל המקילים

530. ראו דברי ברזילי לרב מוהליבר, מכ"ה בתמוז תרנ"ה: "והרב מיפו היה בגדרה והציע כי <---> ע"פ הוראת הירושלמים ולא השיג תשובה ברורה אך ברחובות כמעט כבר קבלו עליהם הדבר ואם לא נשיג החלטת כבוד גאוונו ויתר הגאונים הנלווים מאד אפשר כי כל המושבות תהיינה אנוסות לקבל חומרי הירושלמים <---> הדבר יכול כבוד גאוונו לשער" (אצ"מ 21\A25, עמ' 448). על ביקורו של הרב הלוי ברחובות, ראו בסמוך.

531. ראו במכתבו של ברזילי לשפ"ר, מיום כ' בתמוז תרנ"ה: "דא עקא כי ברחובות אין זורעים וע"כ נקל להם להרכין ראש גם להרב מיפו העושה הדבר כמונפליין וגם הנטיעות ימנעו בשנה הזאת וא"כ תעשה רחובות הלא יהיה מופת בידי המחמירים לאמר: לכו ולמדו מרחובות ובני גדרה יאמרו כל המזרע שלנו איננו שוה הפקפוק שילד על ייננו. ובני פ"ת יאמרו אם בני גדרה שהם גדרים ביל"וים וכו' שומרים את השמיטה ע"פ דעת המחמירים מה נעשה אנחנו הידועים למחמירים וככה יתלמדו אחד מחבירו עד שהחומרא בשמיטה תהיה למנהג ואז לא יוכלו גם גאונים להתירו כידוע "בדבר שהחמירו עליהם". איני חפץ להתערב בעניני מו"נ [מנוחה ונחלה] זה ענין פרטי שלהם הוא אבל הם צריכים לדעת כי ע"י חסדו[ת] היתרה הם פוגעים עתה בדבר גדול בהישוב. זאת היא דעתי הפרטית ואת מכתבי זה הראיתי לא"ח לעיני עפשטיין ובידך להראוהו לא"ח בני עירך" (אצ"מ 21\A25, עמ' 426). וראו גם במכתבו לאחד-העם, מכ"ד בתמוז תרנ"ה: "[...] במכתב לא"ח ז' עפשטיין תראה כי הרחובות מרכינים ראשם לחומרי השמיטה וחוששים כי מהם יתפשט הדבר בכל המושבות" (שם, עמ' 444; אצ"מ 59-58-6\A35).

532. ראו למשל במכתב של ברזילי, לאחד ממכריו, מ"א בתמוז תרנ"ה: "בדבר השמיטה לא בררו לך המצב, הן כל עמלנו להשיג היתר הזריעה הוא בשביל שנוכל להושיב את קוסטינא. והירושלמים מתירים רוב עבודת הנטיעות ובהן לא תגרע מלאכת הפועלים העובדים בנטי[עות]" (אצ"מ 21\A25, עמ' 399).

533. ייתכן שהפקיד חזון היה המקור לשמועות אלו. במכתב לאחד-העם, ציין יהודה גרוזובסקי, כי חזון אמר בשבת לבן-יהודה: "כי בדבר השמיטה יחכה עד היום האחרון ואז יודיע לרבנים באם יתירו הכל טוב, וְלֹא - הוא מוכרח להשתמש בהיתר הרב אלישר" (אצ"מ 19-8\A35). במכתב לא ציון תאריך, אולם בהמשך ציין גרוזובסקי כי "פרומקין יצא היום לרוסיה". מאחר שר"ד פרומקין יצא לרוסיה ב' באב תרנ"ה (חבצלת, י"ב באב תרנ"ה 8.8.1895), הרי שהשיחה בין חזון לבן-יהודה התנהלה ב' באב תרנ"ה, וייתכן שחזון הביע את עמדתו בעניין בפני ברזילי כבר קודם.

אבל בזה שום דבר ברור ועינינו כלות ומיחלות להחלטתכם ואיננה".⁵³⁴

ברזילי ציין עוד כי על הוועד הפועל מוטלת מכירת אדמות גדרה לנכרי, אולם הוועד אינו יודע "איך להתנהג ובאיזה ב"ד [בית דין] הן ב"ד של האשכנזים לא ירצה לעסק בזה באם שלא יבטיחו לו לקבל חומרתיו וצריך איפוא לעשות המכירה בב"ד של הספרדים". באופן מעניין, ציין ברזילי שהפקידות עשתה מכירה כפולה על הנטיעות אצל הרב מיפו והשניה (זו היתה אבל בסתר) אצל החכם באשי על כל הקרקע והבהמות כהוראת החכם באשי", אולם פעולה כזו במושבות חובבי ציון, ציין ברזילי, היא דבר חדש המצריך הוראה רשמית מהוועד באודסה המורה לוועד הפועל "בשפה ברורה כך וכך תעשו".

החלטות הוועד האודסאי וביצוע מכירת אדמות רחובות וגדרה

הוועד האודסאי עצמו התלבט כיצד להורות לוועד הפועל, עד שהכריע לבסוף להורות לפעול לפי ההיתרים המקילים.⁵³⁵ ב"ח באב תרנ"ה הגיע לוועד הפועל ביפו מכתב רשמי ממזכירות הוועד האודסאי, חתום בידי מל"ל וזלמן אפשטיין, המודיע כי על האיכרים הנתמכים על ידו לנהוג כדעת הרב מוהליבר והרב אלישר, וכי לא תנתן תמיכה למחמירים, והמאשר ממילא לוועד הפועל למכור את אדמות גדרה לגוי, אף בבית הדין הספרדי.⁵³⁶ למעשה, בשל השמיטה ההולכת וקרבה, פנה הוועד הפועל, כבר ב"א באב תרנ"ה,

534. אצ"מ A25\21, עמ' 442. כאמור, ההיתר של הרב מוהליבר נכתב ב"ח בתמוז תרנ"ה, והועתק באודסה לשם שליחתו ארצה בכ"ו בתמוז תרנ"ה, כך שבשלב זה טרם הגיע נוסח ההיתר לארץ.

535. ראו דברי אחד-העם במכתב לבני משה ביפו, מ"ב באב תרנ"ה (2.8.1895): "בנוגע להשמטה הרבה נלחמתי בועדנו, וסוף סוף הצלחתי לברר להם, כי מוסד של צדקה כחברתנו יכול להשען על היתר החכם באשי בצירוף הגרש"מ ואינו רשאי להיות מן המחמירים. ואם יש בהקולוניסטים אנשים מן "המהדרים", יהדרו על חשבונם ואל על חשבון קופת-הצדקה. עפשטיין אמר לי כי כבר נכתב בסגנון כזה אל הוה"פ [הוועד הפועל] (גינצברג, מכתבים, מכתב 36). עמדה דומה נקטו מל"ל (ראו במכתבו מ"ז באלול תרנ"ה, להלן הע' 583) ומ"מ אוסישקין (ראו באחד ממכתביו: "נחוץ שהוועד יסתפק בהיתר הרב אלישר והגרש"מ ויודיע לאכרים שלא יקבלו תמיכה, אם לא יעבדו בשביעית" (מצוטט אצל: בן-ברוך, אוסישקין באגרותיו, עמ' 54)). וראו במכתב של ברזילי לאוסישקין, מ"ג באב תרנ"ה: "מכתבך מן 13 יולי השגתי היום, ומאד היטבת לעשות בדבר השמיטה. ואנו כבר קבלנו מכתב מסופרי הקומויטיט בשם הקומויטיט, כי על הקולונסטים הנתמכים לנהוג כדעת המתירים: כמון הגרש"מ הי"ו והח"ב הי"ו" (אצ"מ A24\619-31-32; אצ"מ A21\25, עמ' 489). ככל הנראה, אוסישקין אף כתב לוועד האודסאי שעליהם לצוות לבני המושבות לעבוד על פי היתר הרב מוהליבר, אולם מל"ל הבהיר לו במכתב מ' באב תרנ"ה, כי דבר זה אינו בסמכותם: "דידי היקר! את מכתבך קבלתי, הצעתך קשה לדעת, כי הוועד לא יוכל לצוות, כי לא מורה הוראות באיסור והיתר הוא. נוכל לכתוב להם כי המחמירים על עצמם למרות היתר הגרש"מ והחכם באשי לא יקוּו לקבל תמיכה, ולא יותר. אם האכרים החרדים שבאגדתנו יהינו להרהר אחרי הגרש"מ אז לא קשה להגיד מראש, כי לע"ע [לעת עתה] אחד הוא מכל רבני רוסיה כאן, ומה נעשה אם יאמרו המחמירים שאין הלכה כיוחז"ר?" (אצ"מ A24\618-234).

536. המכתב הרשמי צורף למכתבו של מל"ל, מה' באב תרנ"ה, והגיע לוועד הפועל ב"ח באב תרנ"ה, ראו במכתבו של ברזילי למל"ל, מ"ט באב תרנ"ה (אצ"מ A21\25, עמ' 473). וראו במכתבו של ברזילי לרב מוהליבר, מא' באלול תרנ"ה: "מהקומויטיט השגתי מכתב ערוך על שמי החתום ממור לילינבלום ומר ז' עפש[טיין] ובו נאמר בשם הקומויטיט: כי הוועד חושב שיש לסמוך על הגרש"מ נ"י ועל חכמי הספרדים שבירושלים בדבר היתר העבודה בשביעית ואם ימצאו מן הקולונסטים מחמירים וחוששים לדעת האוסרים עליהם לדעת: כי הם עושים זאת מדעת עצמם [מם] ובאחריות עצמם, והוועד לא יקח עליו בשום אופן אחריות לדעת המחמירים [יירם] ותחת ועד התמיכה להיות [ועד של שביעית]" (להלן נספח ב12).

לנסים בכר כדי שיפעל למכירת אדמת גדרה בבית הדין הספרדי בירושלים.⁵³⁷ במקביל, הגיע ארצה היתרו של הרב מוהליבר ופורסם במושבות.⁵³⁸ למרות זאת, היה חשוב לברזילי לבצע מכירה אף אצל הרב הלוי, בשל התלות של גדרה ביקב בראשון לציון, שעמד תחת השגחת הרב הלוי, בפרט משהתברר שהפקיד חזן מתכוון לקבל את תנאי הרב הלוי.⁵³⁹

האפשרות הסבירה מבחינתו של ברזילי הייתה אפוא לעשות שתי מכירות, בדומה למה שלדבריו עשתה פקידות הברון, דהיינו למכור את העצים לעקירה אצל הרב הלוי ואז למכור את אדמת המושבה בבית הדין הספרדי. מאחר שברזילי לא חפץ בעצמו לבצע את המכירה הכפולה, ועקב היות איכרי גדרה טרודים בבציר, שלח ברזילי את השו"ב של גדרה⁵⁴⁰ לרב הלוי, כשהוא מציין בפניו שאם יסכים הרב הלוי למכור גם את אדמת גדרה, תיעשה כל המכירה אצלו, אחרת תתבצע מכירת העצים לעקירה אצל הרב הלוי ואחר כך תתבצע מכירה נוספת בבית הדין הספרדי.⁵⁴¹

ביום שני, כ"ב באב תרנ"ה, נועד השו"ב עם הרב הלוי. הרב הודיעו כצפוי שההיתר היחיד שהוא מאפשר מתבסס על מכירת האילנות לעקירה בלבד, דבר שיש לבצעו עד ט"ו באלול, "וזריעה לא יתירו בשום אופן". משכך, החליט הוועד הפועל לבצע מכירה כפולה.⁵⁴²

537. ראו במכתב של ברזילי לכן-יהודה, מי"ד באב תרנ"ה: "היום כתבנו מכתב בשם וה"פ [ועד הפועל] לאוהבינו מר ג"ב [נסים בכר] בדבר השמיטה, קרא נא אצלו המכתב וזרז אותו כי ישיבנו דבר. עלינו לעשות המכירה אצל ב"ד החכם באשי ל' יום קודם רה"ש [ראש השנה] וא"כ יש לנו רק שני שבועות ועד ששישי ועד שנקבל ההרשאה מקולנסתי גדרה יעברו איזה ימים ע"כ תמהר נא לזרזו שיתן תשובתו תיכף" (אצ"מ 21\25, עמ' 467). הצורך לבצע את המכירה שלושים יום קודם ראש השנה נובע מדין 'נוספת שביעית'. ראו בעניין זה: מלמד, פניני הלכה, שביעית ויובל, פרק ב, טז.

538. על הגעת המכתב, ראו במכתבו של ברזילי למל"ל, מי"ט באב תרנ"ה (לעיל הע' 525). ברזילי העתיק את המכתב בי"ד באב תרנ"ה, ושולח עותקים ממנו למושבות (ראו צילום המכתב בכתב ידו של ברזילי מאת"ח, ארכיון רי"ל פרינק, 75-76, תיק 9, להלן נספח 10). בליל כ"ג באב תרנ"ה, עידכן ברזילי את ר"י ניסנבוים: "אין בידי לתאר את שמחת הקולנסתים הישרים על היתר מרן ה"ו, אני קראתיו לפני הגדרים וראיתי דמעות גיל בעיני אחדים מהם אך גאון כמרן יכול לדבר עם החיים ואך רועה כזה יכול להיות לעם השב לתחיה" (להלן נספח א11).

539. ראו במכתבו הנ"ל של ברזילי לר"י ניסנבוים, מליל כ"ג באב תרנ"ה: "מהעתקת היתר מרן עשה הד"ר יפה העתקה בצרפתית ושלחנה למר חזן, אשר הגיד לנו - קודם שקרא את ההעתקה, כי שלח את הרב מיפו ירושלימה להביא לו מכתב מה מותר ומה אסור, וכן לא כחד כי הוא בעצמו נוטה שינהגו כהוראת רבני ירושלים, ומה שהם מתנגדים להזריעה לא אכפת לו הרבה. ובכ"ז [ובכל זאת] נשאל אח"כ את רבני ירושלים איך להתנהג וכל מה שאפשר יהיה שלא להרגיזם נעשה אבל אם יתנגדו להמזרע נהיה מוכרחים לעשות כהוראת הח"ב כאמור בהיתר מרן ה"ו" (שם).

540. הכוונה בוודאי לר' מאיר יעקב הכהן קפלן, אשר מונה כשוחט וכבמורה במושבה, בהמלצת רי"מ פינס, לאחר פטירת ר' יחזקאל לייבוויץ באלול תרנ"ד (ראו תדהר, חלוצי הישוב, ג, עמ' 1489, ערך מאיר יעקב הכהן קפלן; לנג, אוניברסיטה, עמ' 36).

541. ראו במכתבו של ברזילי למל"ל, מי"ט באב תרנ"ה (אצ"מ 21\25, עמ' 473).

542. ראו במכתבו של ברזילי לאחד-העם, מליל כ"ג באב תרנ"ה: "רבינו היפי במקומו עומד וכאשר שלחתו אליו היום את השו"ב מגדרה לשאלו אם יסכים שאצלו יעשו מכירה על אדמת גדרה השיב: "הם רוצים להתיר הכל בשמיטה היה לא תהיה הבאתי לה' חזן מירושלים מכתב מה שאסור ומה שמותר. ויותר לא ישיגו בשום אופן ואין צורך במכירה אחרת כי אם מכירת הגפנים ע"מ לעקור ולזרוע על ידי יהודים לא נניח בשום אופן". מובן כי לא עניתי לו. ובשביל שלא יגרם כי בשנה הבאה לא יקבלו ענבי גדרה אנו מוכרחים לעשות שתי מכירות אחת כנוסחת הרב הנ"ל: הגפנים ע"מ לעקור עד טו באלול הזה והשני על האדמה כהוראת הח"ב ואתה נעשה אצל הח"ב באמצעות א"ח מר נ' בכר" (אצ"מ 70-69\35; אצ"מ 21\25, עמ' 482). ראו גם

במקביל, החליטו גם ברחובות לבצע מכירה כפולה, דהיינו, מכירת העצים לעקירה אצל הרב הלוי ומכירת אדמות רחובות, ביחד עם אדמות גדרה, בבית הדין הספרדי.

ככ"ג באב תרנ"ה שלח הוועד הפועל מכתב לנסים בכר ובו ייפה את כוחו לביצוע המכירה בבית הדין הספרדי.⁵⁴³ ביום שישי, כ"ו באב התרנ"ה, בוצעה ברחובות מכירת עצי רחובות וגדרה, לערבי סעיד עבאדין מרמלה, על פי נוסחו של הרב הלוי,⁵⁴⁴ זאת לאחר שאלהו זאב לויין-אפשטיין קיבל את הרשאת איכרי רחובות⁵⁴⁵ ואלהו סברדלוב קיבל את הרשאת איכרי גדרה,⁵⁴⁶ לשם ביצוע מכירות אלו.

במכתבו לאוסישקין, מכ"ג באב תרנ"ה (אצ"מ 32-31-619-A24; אצ"מ 25\A21, עמ' 489). וכן במכתבו לר"י ניסנבוים, מליל כ"ג באב תרנ"ה (אצ"מ 25\A21, עמ' 480).

543. ראו במכתב ברזילי לכן-יהודה, מכ"ג באב תרנ"ה: "היום שלחנו ע"י פאסט רעקמנדיא כח והרשאה לאוהבינו החכם מר נ"ב [נסים בכר] על מכירת גדרה, זאת עשינו ע"פ כח והרשאה מיחדת שבאה לנו מאת הקומיטיט. בטובך לזרוזו כי יעשה המכירה אך הקונטרט [החוזה] אל י[שא]ן להנכרי. כן צריך לדעת, כי למען לצאת ידי חובת הרב הקולנסטים מוכרים את גפניהם לנכרי ע"מ [לעקור] בט"ו אלול שנה זו כהוראת הרב מיפו. אם הב"ד ימצא איזה פקוק בהכח והרשאה נטיב נא לקבל מהם נוסח כח והרש[אה] ונחתם ואם דרוש גם כח והרשאה מהקולנסטים ג"כ נשלח כלולו [של דבר] תכנס בעובי הענין ותמחר לגמרו" (אצ"מ 25\A21, עמ' 478).

544. ראו להלן נספחים 15-1 ו-7-15.

545. לויין-אפשטיין טיפל בנושא המכירה, וביקש עוד בחודש שבט מבעלי הנחלות מחו"ל: "שכל החברים יעשו מקודם כח והרשאה על שמי למכור את אדמתם עם הנטיעות באופן שארצה ושאמצא" (ראו לעיל הע' 361). בארכיון לתולדות רחובות (את"ח, מיכל 1, מסמכים 317-322) מצויות רוב ההרשאות עליהן חתמו ה"חידים" או בעלי כוחם (32 איש). חסרות חתימות של 5 בעלים, כולם תושבי רחובות, כמו גם הרשאת חברי 'מנוחה ונחלה', וסביר שאר ההרשאות היו מצויות במסמכים שנעלמו מן הארכיון. רוב החתומים חתמו במפורש על הרשאתם הן למכירת הקרקע והן למכירת העצים לעקירה (ברוך מינקוב מפלוצק הוסיף בהרשאתו שהוא אינו רואה צורך לאשר ולקיים את החתימה בבית דין, שהרי הדבר אינו חמור ממכירת חמץ בפסח. חיים רצקר מאוסטוב שעל הדון ציין אמנם שהוא נותן הרשאה למחותנו יעקב דוב פישלזון, למכור את כרמו לעקירה, אך למעשה חתום בא כוחו של רצקר, אייזיק פישלזון, על ההרשאה עליה חתמו רוב האיכרים ברחובות המאשרת גם את מכירת הקרקע). שני חתומים, בן-ציון ליפשיץ מביאליסטוק והרב צבי הירש קאהן מפירט (פיורדא) ציינו בהרשאותיהם רק את האפשרות למכור את העצים על מנת לקוצצן. לא ברור האם ליפשיץ עשה זאת בדווקא. מכל מקום הרב צבי הירש קאהן שהתגורר אז בגרמניה ואת כרמו ניהל שכיר מטעמו, צירף להרשאה מכתב נלווה, מאותו היום, ו' בתמוז תרנ"ה, בו הדגיש שההרשאה אינה אלא למכירת העצים לעקירה, לשם היתר למכור את הפירות וכן לשם עשיית מלאכות לקיום האילנות, משום הספק מה בדיוק נחשב 'לאוקמי'. אולם הוא אינו רוצה היתר לא לנטיעות חדשות ולא להרככות חדשות. ככל הנראה, במקביל שלח הרב קאהן מכתב לרב הלוי ליפו, שכן במכתב תשובה מכ"ד בתמוז תרנ"ה, כתב לו הרב הלוי: "מכתבו הגיענו ומאוד שמחת, כי קלע כבודו למטרת האמת ולא יחפש טצדקי להפטר ממצות שביעית, אשר זה כמה לא הגענו לזה" (להלן נספח 15-4). הרב הלוי ציין שם שהיתרו מתבסס על מכירת הנטיעות, לשם היתר המסחר בפירות וכי הוא יתיר גם עבודות נצרכות, גם כאלו שמפורשות במקורות לאיסור, אבל עכשיו נצרכות לקיום העצים, כפי שיפטר בקרוב.

546. על ההרשאות ללויין-אפשטיין, ראו להלן נספח 15-1. בנוגע להרשאה על אילנות גדרה, ראו במכתבו של ברזילי לדוב לייבוויץ מגדרה, מיום כ"ה באב תרנ"ה: "לידידי היקר והנעלה מר ליבאויץ בגדרה שלום! קבלתי ההרשאה והנני מבקשך לבוא דוקא מחב לרחובות ותקח אתך הרשאה מאת כל הקולנסטים (אם ימאן מי לחתם אל תתוכח אתו הרבה) על שמך, שבה יאמר כי הם מרשים לך למכור את גפני גדרה לעקירה (כמבואר בהנוסח שנתן הרב הג' מיפו לה' השוב). ובבואך לרחובות תבא אל בית מר לעוון עפשטיין ושמה יחכה הערבי הקונה את גדרה ורחובות ותגמרו המכר ואולי טוב שתקח אתך גם את הש"ם [השטר מכר]. על השבת תוכלו לשוב לגדרה ומאד אפשר כי גם אני אהיה שמה. ונחוץ מאד שאתה בעצמך תהיה ברחובות בעת המכירה. ביום א' אה"ש [אם ירצה ה'] אסע אני [1]מר לעוון עפשטיין עם הערבי הנ"ל לירושלים ושמה נמכר אצל ב"ד גם את האדמה והבהמות. והנני אוהבך המכבדך והמוקירך והשולח ע"י [על ידך] שלום לכל בני המושבה. יהושע אייזענשטאדט" (אצ"מ 25\A2, עמ' 6). למעשה, ניתנו ההרשאות על שם סברדלוב כפי שעולה מנוסח ההרשאה (להלן נספח 17א).

טבלת נתוני הגפנים ברחובות בשנת תרנ"ה - לקראת החתימה על שטר מכירת המטעים לשמיטת תרנ"ו ⁵⁴⁷			
שם האיכר	גפנים	שקדים	אילנות שונים
שלמה גולדין	14,600	1,170	
אהרן אייזנברג	-	-	300 זיתים
ניסן קנטרוביץ	8,500	500	200
מרדכי מרגולין	10,000	500	100
יהודה ליב יוסיסוב	9,500	-	15
רפאל הלל לפקוביץ	11,050	30	30
יוסף וינר	7,000	-	50
הלל אהרונוביץ	12,500	250	100
משה ריינשטיין	6,500	650	-
הרשבון	21,100	1,200	500
מרדכי יעקבזון	17,000	1,100	300
אנשל שקולניק	6,000	15	-
אסתר רוזנבלום	8,000	-	-
נחומזון	10,000	400	-
ליב צינמן	11,000	3,000	-
שמואל רוזקי	9,400	-	200
בטיה מקוב	13,000	1,450	400
שמעון גרינברג	4,000	-	-
יצחק הכהן	4,000	-	-
יהושע יוסיסוב	3,500	-	-
זאב גורדון	20,000	1,100	100 זיתים
זלמן ליון	20,000	-	-
חיים רצקר	20,000	-	-
שמואל גורודיסקי	15,000	-	200
בן ציון ליפשיץ	13,000	300	200
אפל	7,800	-	-
חיים אפשטיין	45,000	3,000	300
צבי קאהן	20,000	2,000	1,000
ברוך מינקוב	29,000	700	-
פייבל מירונסקי	12,500	-	-
גיטיה דונדיקוב	28,000	1,000 במשתלה	300
משה סמילנסקי	20,000	-	-
יחזקאל סוכוולסקי	11,500	-	-
יצחק פראנק	16,000	-	-
ליון-אפשטיין (באופן פרטי)		1,100	500 זיתים
מנוחה ונחלה	250,000	50,000 הרבה במשתלות	10,000 במשתלות
סך הכל	714,450	69,365 [צ"ל: 69,465]	14,795

נתוני שטר מכירת המטעים ברחובות כ"ו באב תרנ"ה ⁵⁴⁸			
סוג העצים	מס' עצים	שווי לעץ	סך כולל
גפנים	714,450	70 סנט	500,115 פר'
שאר עצי פרי	כ-84,000 ⁵⁴⁹	3 פר'	252,000 פר'
סך הכל			752,115 פר'

ראו גם במכתבו של ברזילי לרב מוהליבר מא' באלול תרנ"ה: "ההרשאה למכור גפני גדרה היתה ע"ש הקולנסת סוואדלאוו [סברדלוב] ואיננה אצלי וע"כ [ועל כן] אינני שולח העתקתה" (אצ"מ 22/A25, עמ' 15).

547. את"ר, מיכל 1, מסמך 323.

548. ראו להלן נספח 6-115.

549. ראו שם, בנתוני האילנות לקראת המכירה, שמדובר ב-69,365 [צריך להיות: 69,465] שקדים, וב-14,795 עצי פרי נוספים. כלומר 84,160 עצים בסך הכל.

ביום ראשון כ"ח באב, נסעו ברזילי ולוין-אפשטיין לירושלים⁵⁵⁰ עם סעיד עבדאין, לשם ביצוע מכירת האדמות בבית הדין הספרדי בירושלים. המכירה אכן בוצעה באותו היום, בפני חברי בית הדין,⁵⁵¹ מידי נסים בכר, מורשה מושבות רחובות וגדרה למכירת האדמות, הבהמות וכלי העבודה, לידי הקונה סעיד עבדאין - לפי תנאי הרב אלישר.⁵⁵²

יש לציין, לא הייתה תמימות דעים בגדרה בנוגע לביצוע המכירה בבית הדין הספרדי. כבר כשאירגן ברזילי את מתן ההרשאות למכירת אדמות המושבה לנסים בכר, סירבו שניים-שלושה איכרים לחתום, וכתוצאה מכך, סירב אחר כך בית הדין לכלול את אדמתם במכירה.⁵⁵³

ביום ראשון כ"ח באב תרנ"ה נסעו, כאמור, ברזילי ולוין-אפשטיין לבצע את המכירה בבית הדין הספרדי, ופגשו בנסיעה לירושלים את רי"מ פינס, שהתארח בשבת בגדרה. לוין-אפשטיין ביקש מפינס לחתום על ההרשאה למכירת האדמות, אולם פינס סרב והתנהל ביניהם דין ודברים, כפי שתיאר ברזילי:

"[...] ל"עפשט [לעווין עפשטיין] בקשו שיחתם על ההרשאה בתור מורשה

550. הצורך ששניהם סעו, נבע מהדרישה, אותה הבהיר הרב יעקב מאיר, לאשר באמצעות שני עדים את חתימות האיכרים על ההרשאה לנסים בכר למכור את האדמות. ראו במכתבו של ברזילי למל"ל, מיום י"ט באב תרנ"ה (אצ"מ A25\21, עמ' 473).

551. ברזילי ציין במכתב לרב מוהליבר, מא' באלול תרנ"ה, שהמכירה התבצעה "אצל הב"ד של הספרדים במעמד ארבעה דינים מומחים והאב בית דין", וכי "הג' [און] ראל"צ [ראשון לציון] לא היה בעת המכירה אך מסר הדבר להבד"צ שלו והוא יקים חתימתם כנהוג [...] והבד"צ הבטיח לשלוח לנו השטר מכירה אחר שיקימו הראל"צ [הראשון לציון] בשובו (המכירה היתה בערב ובבוקר נסע הראל"צ עם מר בכר והחכם ר' יעקב מאיר לחברון להשקט [המחלוקת] שנפלה שם בין אנשי העדה)" (להלן נספח 12 ב). בשטר המצוי לפנינו חתומים שני דיינים, הרב יוסף בורלא והרב אליעזר אליהו מזרחי, ובנוסף אכן אושר וקויים השטר על יד הרב אלישר (להלן נספח 17 ד). כן עדכן ברזילי את מל"ל, בב' באלול תרנ"ה: "ההעתקה ממכירה אצל הבד"צ נשלח אחר שנקבלה מאתו, כי בשע[ה] שהיו איזענשטאדט וה' לעוין-עפשטין בירושלים עמד הח"ב על הדרך - ואמנם [נסע] לחברון - ומסר הדבר להבד"צ שלו והאב ב"ד סדר דבר המכירה, וישלח לנו ה----> כשישוב הח"ב מחברון ויקים את המכירה בחותמו" (אצ"מ A25\22, עמ' 26-27). על ההוצאות שהיו כרוכות בביצוע המכירה, ראו במכתבו של ברזילי לזלמן אפשטיין, מב' בכסלו תרנ"ו: "ההוצ' [אות] על השמיטה נעשו ע"י לעווין עפשטין [...] 100 פר' לב"ד הספרדים כי חוק רשמי הוא שבעד כל ישיבה מיוחדת משלמים להם מגידה לאיש וכפי שפה [נקב] צו ראשי הישוב וראשי הב"ד של הספרדים החליט מר בכר ובן יהודה כי נתן 100 פר' דמי המסילה שלי ושל "עפשט והערבי (גם אשתי היתה אז אבל נכינו בעדה כל ההוצ' [אות] ושלמתים מכיס הן הביעלט והן ההוצ' [אות] של אכסניא) כל בילעט עלה 5 1/4 מגיד [ה] ובכן עולים 3 בילעטין יותר מן 16 פראנק [...] מארקעס על השטר מכירה עלו [גם] ערך 4 פר'. והוצ' העגלות מהמסילה האכסניא בירושלים לשלשנתו והערבי עלו 4 פר' ובכן עלו ההוצאות 80 פר' לחלק" (שם, עמ' 216). וראו גם במכתבו ללוין-אפשטיין, מה' בכסלו תרנ"ו: "הסך שמונים פר' הוצ' [אות] השמיטה שעל חשבון וה"פ [ועד הפועל] לא נתת לי חשבון ויש לי אי נעימות מזה שלח נא החשבון תיכף לאח מר זלמן עפשטין זאת אני זוכר כי מאה פר' נתנו להבד"צ הספרדים באופן רשמי (באדיסא מתמים [=תמחים] איך עלו הוצ' יום אחד לירושלים שמונים פראנק אל נא תשכח זאת" (שם, עמ' 228).

552. ראו להלן נספח 17 ד.

553. ראו במכתבו של ברזילי לאחד-העם מב' באלול תרנ"ה: "וביום א' [עבר] נסענו לירושלים ומכרנו אדמת גדרה ורחובות לאותו הערבי אצל הבד"צ הספרדי אשר דקדק מאד בהרשאתנו יותר מנטריוס רשמי ומאן שמכר 3 נחלות בגדרה שקולנסתיהם לא חפצו לחתום" (להלן נספח 14 א). ובדומה במכתב לרב מוהליבר מא' באלול תרנ"ה (להלן נספח 12 ב). אמנם במכתב למל"ל, מב' באלול תרנ"ה, פירט ברזילי את שמות האיכרים ושם צוינו רק פעיונער [פזנור] והענקין (אצ"מ A25\22, עמ' 26-27).

הילדסהימר ומאן ואמר כי זה חוכא ואטלולא, וכשברר לו ל"עפשט כי אפשר לעשות שתי מכירות לאותו הערבי והראה לו היתר הרב מיפו⁵⁵⁴ וברר לו את כל הצד הצחקני שיש בו, וכן כי אפשר לקימו הודה על הדבר האחרון ואמר שצריך לעשות המכירה כמותו ולעשות גם המלאכות שאוסר כי הרב לא ידקדק וע"ז [ועל זה] ענה לו ל"עפשט "הלא הנך יודע כי יש אינטגרנים ולסוף יפעלו כי ענבי העובדים בשביעית הבלתי רצוים להם לא יקובלו ביקב ע"ז [על זה] ענה פינס: "לא יעשו זאת ואם תעשו כהספרדים יהיו אינטריות ומריבות".⁵⁵⁵

לאחר חזרתו מירושלים, ביום שני, כ"ט באב תרנ"ה, נודע לברזילי כי יש התמרמרות בגדרה על התנהלות הוועד הפועל בנושא, כיוון שבעת ששהה פינס במושב הביע את מחאתו על מהלך זה וטען כי המכירה אינה חוקית, משום שהאדמה רשומה בערכאות על שם הרב עזריאל הילדסהימר והוא המורשה היחיד מטעמו עליה. פינס אף ציין שהוא מתכונן להגיש בעניין מחאה בבית הדין הספרדי. הוא אף הזהיר את אנשי גדרה כי אם לא יעשו כהוראות הרב מיפו - יינם עשוי להיאסר, דבר העשוי לגרום להם נזק מידי, שכן היין שהפיקו מ-150 קנתר הענבים, ונועד למכירה ביפו, לא יימכר בלי הכשר הרב מיפו. במקביל דאג פינס, במוצאי השבת, להחכיר גינות הירק של איכרים מגדרה, לשומר הערבי של המושבה.

ביום שלישי, ל' באב תרנ"ה, פגש ברזילי בראשון לציון את צבי הורביץ מגדרה, שאמר לו כי האיכרים מתחרטים על ההרשאה שנתנו לו למכור את אדמות המושבה בבית הדין הספרדי, בפרט מהחשש לעתיד היין שלהם, מה עוד שעשה שלא כדין כיוון שהם רצו שהקונה יהיה הגנן הראשי בראשון לציון, מטעם הפקידות, הצרפתי הנוצרי פ"ג קוולאן, עליו הם סומכים, ולא לערבי מרמלה. ברזילי ניסה, ללא הצלחה, לשכנע את הורביץ כי הערבי הנזכר מוכר היטב ברחובות וכי גם לא השאירו אצלו שום מסמך על המכירה "ואם לעוון עפשטין איננו מפחד למכור את רחובות השוה חמש פעמים מגדרה להערבי הזה אין לנו לפחד למכור לו את גדרה". הוא ציין עוד כי לדעת הרבנים יש אף עדיפות לעשות מכירה למוסלמי מלנוצרי, וכי אין לו לחשוש בנושא כשרות היין. אולם הורביץ השיב:

"אנו יראים כי הרב מיפו יאסר ייננו, ואם נשמע לפינס לא יאסר, וכללו של דבר: כי אם פ'ינס] יביאנו בכ"ה [ו]ציאנו מאתה ואם הקומיטיט או וה"פ [ועד הפועל] יביאנו בצרה ונער אחרי כן ידיו מאתנו וייני יהיה כדבר האסור".⁵⁵⁶

554. הכוונה להוראות העבודה בשנת השמיטה, שערך הלוי בחודש אב ושהועתקו על ידי ברזילי בסוף השבוע הקודם בראשון לציון. ראו בסמוך: 'הוראות אב' של הרב הלוי.

555. במכתבו לאחד-העם, מב' אלול תרנ"ה (להלן נספח 14ג). וראו גם במכתבו לרב מוהליבר, מא' באלול תרנ"ה (להלן נספח 12ב).

556. ראו שם במכתבו של ברזילי לרב מוהליבר, מא' באלול תרנ"ה.

ברזילי הציע שנציגי גדרה יבואו אליו ליפו ללבן את הנושא, אולם אלו לא באו.⁵⁵⁷

'הוראות אב' של הרב הלוי

מעבר לאופי המכירות המדוברות ושאלת המזרע, התעורר פולמוס נרחב בנוגע להוראות ההיתר עצמן. מדובר היה בהוראות, אותן ערך הרב הלוי, לאחר התייעצות עם הרבנים בירושלים, אשר הוגשו בכ"ב באב תרנ"ה כמענה לפניית פקיד ראשון לציון, חיים חזן - המפרטות מהן המלאכות המותרות, לאחר ביצוע המכירה, ומהם אופני ההיתר.⁵⁵⁸ במידה רבה היו מנוסחות ההוראות כמענה לדרישות שהועלו ב'מכתב האיכרים' מחודש אייר, ונוספה בהן התייחסות לכמה שאלות נוספות שנשאל הרב הלוי.⁵⁵⁹

התשתית ההלכתית שעמדה מאחורי פסיקתו של הרב הלוי הייתה, כי למעשה המכירה לגוי אינה גורם משמעותי כמעט בכלל להיתר עבודת יהודים, ומשכך, רוב הפעולות שהותרו בשל המכירה, הותרו דווקא על ידי גויים.

זמן קצר לאחר שנמסר המסמך לחזן החלו פרטיו להוודע.⁵⁶⁰ ברזילי ולוין-אפשטיין, שביקרו בראשון לציון ביום חמישי כ"ה באב תרנ"ה, נועדו עם חזן לצורך

557. ראו במכתבו, מב' באלול תרנ"ה לאחד-העם (להלן נספח 14ג).

558. בי"ט באב תרנ"ה דיווח ברזילי למ"ל כי הפקיד חזן שלח את הרב הלוי לירושלים כדי להביא הנחיות מסודרות לעבודה בשמיטה (אצ"מ A25\21, עמ' 473). בנו של הרב הלוי, ר' יוסף הלוי כתב לר' זאב יעבץ, בכ"א באב תרנ"ה, כי הוא ממתין לפרטי ההיתר שיוציא אביו "בקרוב הימים", וכעבור שלושה ימים, בכ"ד באב תרנ"ה, עידכן אותו בפרטי ההיתר שהוציא אביו. בהסכמת גדולי רבנים ירושלים (יעבץ, אתרוג, עמ' 156-158). במכתב לאחד-העם, מליל כ"ג באב תרנ"ה, ציין ברזילי שהרב הלוי אמר לשו"ב של גדרה, כי הביא לפקיד חזן "מירושלים מכתב מה שאסור ומה שמותר" (A35\6-69-70; אצ"מ A25\21, עמ' 482). דוד יודילוביץ ציין בראש קובץ ההנחיות של הרב הלוי שהעתיק, שמדובר ב"נוסח ההיתר של הרב מיפו, שהוא כעין תשובה למכתב חזן מחודש תמוז" וכי הוא "נמסר להפקיד חזן בחשאי בכ"ב אב א'תתכ"ז [תרנ"ה]" (אצ"מ A192\237, עמ' 482). למעשה, כבר לפני כן החל הרב הלוי לעבוד על סידור הנחיות מפורטות, וכפי שכתב הרב הלוי לרב צבי הירש קאהן כבר בכ"ד תמוז תרנ"ה: "ואקוה, כי בקרוב אתן להם בפרט כל מלאכת העבודה איזה ע"י נכרים ואיזה ע"י ישראלים ולא ידאג מאומה" (יעבץ, שם, עמ' 156, ולהלן נספח 15ג-4).

559. העתקה מעותק מכתב ידו של הרב הלוי, ראו להלן נספח 13א. עותק נוסף של ההוראות, ככל הנראה מהעתקה שנעשתה בראשון לציון, ראו באצ"מ A9\155, וכן במחברת ההעתקות של דוד יודילוביץ (אצ"מ A192\237, עמ' 481-482). העתקה של המסמך בכתב ידו של ברזילי, ראו באצ"מ A10\27\1-5, וראו גם את תחילת עותק המסמך, במחברת ההעתקות של ברזילי (אצ"מ A25\22, עמ' 21). נוסח קודם של המסמך מצוי במכתבו הנזכר של ר' יוסף הלוי לר' זאב יעבץ (ראו בהערה הקודמת). בנוסח זה יש הבדלי ניסוח קלים מהנוסח שנמסר לאיכרים וגם אין בו כלל התייחסות לתנאי היתר הזיבול. מכל מקום, הפסקים המופיעים בו תואמים לחלוטין את הנאמר בהוראות שפורסמו בציבור.

560. כאמור, ציין יודילוביץ שהמסמך נמסר בחשאי לפקיד חזן בכ"ב באב תרנ"ה (ראו לעיל הע' 558). במכתב לבן-יהודה, מב' באלול תרנ"ה, הכתוב בצורה עוינת ביותר לרב הלוי, ציין עוד יודילוביץ, כי היה מדובר "כי צריך הסתר עד לפחות חצי או כ' אלול", וככל הנראה מחשש מעוינותו של יודילוביץ ביקש הרב מהפקיד חזן שלא יודילוביץ יתרגם את המסמך לצרפתית אלא יעשה זאת המורה שרגא פייביש רוזן, "וכיון שחזן חשב כי זה לטובת הישוב, שלח אחרי רוזן, ורוזן תרגם, והכל בחשאי" (קניאל, היחסים, ב, עמ' 229). כאמור, בנו של הרב הלוי פירט את האמור בהנחיות במכתב לרב זאב יעבץ כבר בכ"ד באב תרנ"ה, ולא הסתיר, אולם ייתכן שהרב הלוי היה מעוניין לעכב את פרסומו במושבות, עד סמוך לשמיטה, או לפחות עד אחרי שיקבל גיבוי להן מן הפקידות.

העתקת המסמך. הם גם דנו עימו בפרטי ההוראות, וניסו להעמיד אותו על הקשיים שמערימות ההנחיות, אולם הפקיד חזן ניסה להרגיע כי הרב לא יקפיד על מילוי הדרישות.⁵⁶¹ עם היוודע פרטי ההנחיות לכלל איכרי המושבה התעורר פולמוס חריף בעניין. ביום שישי, כ"ו באב תרנ"ה, עוד נחלקו הדעות במושבה בשאלה מה לעשות, אולם בראשית השבוע הבא, ביום שני, כ"ט באב תרנ"ה, חתמו כמעט כל האיכרים על מכתב ארוך הממוען לאליהו שייד, ובו פירוט הדרישות שלהם להיתר.⁵⁶² במכתב ציינו החותמים את תסכולם מן ההיתר שקיבלו לאחרונה:

"אמר אמרנו, כי רבני ירושלים בידעם את מצבנו, ובהכירם את הסכנה המרחפת עלינו משביתת העבודה ישתמשו בכח תורתם למצא לנו היתר לעבודה, ולא יחד קיומנו, אבל תקותנו נשארה מעל, כי בימים אלה קבלנו "התר" מהרבנים האשכנזים. אי אפשר לנו להסתפק בו, והוא כל כך מסויג ומסובך בחוחים ובקוצים עד אשר אין ביכלתנו לגעת בו ולהושיט אליו ידינו כפי אשר יראה כבודו את דברינו הלאה".⁵⁶³

בסיום מכתבם, ביקשו החותמים כי בשל "האסון הנורא" הצפוי להם "לרגלי השמיטה" יאפשר להם שייד לנהוג לפי ההיתר המצורף של הרב אלישר, "אשר גם בחוץ לארץ גדול שמו ומקבלים מכ"ת [מכבוד תורתו] הכשר על היין" ושעליו מסכים גם הרב מוהליבר.

בנוסף, ערך ברזילי מסמך השגות מפורט, אותן שמע מפי אהרן אייזנברג מרחובות וממומחים נוספים.

561. ראו דיווחו של ברזילי במכתבו לרב מוהליבר מיום א' באלול תרנ"ה (להלן נספח 12ב). טענה דומה העלה כאמור ר"מ פינס, ראו לעיל ליד הע' 555.

562. ראו תיאורו של ברזילי לאחד-העם, ביום ה' ב' באלול תרנ"ה: "וכשהייתי עם ל"עפשט ביום ו' העבר ברל"צ היתה המושבה כמקרה ופאפי[ר]מיסטר הרעיש עולמות, וצעק על ה' חזן ועל ד"ר מזיא כדרכו. ובין כה היינו: אני ול"עפשט אצל ה' חזן ושאלנוהו: אם שלח היתר הגשר"מ לפאריז? והגיד: כי לא שלח, וכי צריך לשבות כהוראת הרב מיפו ובלאט אפשר לעשות הכל [...] ואח"כ השלמתי עם ד"ר מזיא ובררתי לו כל הסכנה הצפויה להישוב והבטיח לי להשתדל. וכשיצאנו ביום ו' מרל"צ היתה המושבה מחולקת. אחדים הישרים צעקו מרה והנשארים נאנחו ושתקו, והצבועים אמרו שיעשו כהרב מיפו, אבל כששבנו ביום ג' מירושלים כבר הסכים ד"ר מזיא: כי חזן יצדד בהיתר וכל בני המושבה (מלבד אחד) חתמו על המחאה ששלחו למר שיד על היתר הרב מיפו ובקשו להורות הלכה כהגרש"מ וכהספרדים" (להלן נספח 14ג). וראו גם במכתבו של יודילוביץ לבן-יהודה, מב' באלול תרנ"ה: "והנה פתאום - חזיו ורעם קולי קולות, שמועה פשטה בעיר כי יש היתר (שהוא איסור גמור) מאת הרב מיפו בשם רבני ירושלים. געש ורעש ופפירמיסטר בראש, התנפלו על חזן וירעישו עולם ומלאו ויתאספו ויכתבו מכתב חזק וקשה נגד מחריבי הישוב לשיד) [...] (קניאל, היחסים, ב, עמ' 229); וכן בשולי מכתבו של ד"ר שטיין לאחד-העם: "הרב מיפו נתן היתר בשם רבני ירושלים אבל ההיתר הוא כלו ע"י נכרים ויקומו אכרי ראל"צ והיו הם חותמים בקשה אל שייד כי ירשה להם לעבד עפ"י היתר החכם באשי והגרש"מ וכמעט כלם כבר חתמו על הבקשה הזאת" (אצ"מ 68-66-6-35\A). עיקרו של המכתב הוא מכ"ה באב תרנ"ה, אולם הערה זו נוספה לאחר חתימתו של ד"ר שטיין וכנראה נוספה כמה ימים אחר כך.

563. להלן נספח 13ג.

השגות האיכרים במושבות יהודה ⁵⁶⁴		היתר הרב הלוי משלהי אב תרנ"ה
הנימוקים	הדרישה	
<p>1. הערבים אינם בקיאים במלאכת הזמירה ועשויים להשחית את הנטיעות.</p> <p>2. אם יזמרו ערבים, חובה למנות משיגי ומדריך על כל זומר. ממילא יהיה צורך במספר משיגים כמספר הזומרים הערבים. דבר זה עצמו מכפיל את ההוצאה.</p> <p>3. עבודת הזמירה נעשית באומנות ובמהירות רבה "כמו במכונה", ממילא, עבודת ערבי בהכונה פרטנית של יהודי תביא לתפוקה נמוכה, וההספק בעבודת פועלים ערבים יהיה חמישית מזה של פועלים יהודים - דבר שיגדיל את ההוצאות פי חמש.</p> <p>4. נזק כלכלי כבד למי שעושה מלאכות אלו בעצמו או עם בניו.⁵⁶⁷</p> <p>5. לרוב האיכרים של חובבי ציון אין כסף לשכור פועלים, והתמיכה שהם מקבלים מהוועד האודסאי היא רק לפי יכולת העבודה שלהם עצמם.</p> <p>6. נזק כלכלי כבד לפועלים ואיכרים עניים העובדים אצל אחרים - כיוון שהשכר על זמירה הוא גבוה מאוד - 5 פר' ליום ויותר.</p>	<p>א. זמירה על ידי יהודים</p>	<p>זמירה - א. כריתת הזמורות המיותרות - תיעשה על ידי גוי.⁵⁶⁵</p>
<p>הדרישה לשנות מהזמירה הרגילה, בהחטרת פקק אחד וכדומה תגרום, לפי חוקי האגרונומיה, נזק רב לגפן וליבול, בפרט בגפנים הצרפתיים.</p>	<p>ב. זמירה ללא שינוי</p>	<p>ב. זמירת הזמורות המיועדות לפרי, תיעשה אף על ידי יהודים, אך בשינוי על ידי השארת או החטרת "פקק אחד" מהמקובל.⁵⁶⁶</p>
<p>העדד זיבול כרגיל בשנת השמיטה עצמה גורם נזק רב לכימים הישנים הכחושים ויגרום שהענבים יהיו "גרועים ונפסדים".⁵⁶⁸</p>	<p>זיבול כרגיל</p>	<p>זיבול - מותר רק באופן מיוחד: עשיית גל אבנים (3 מטרים על 3 מטרים בגובה 30 ס"מ) שעליו יישפך הזבל ואחר כך ישפכו עליו זבל נוסף שיתפזר מעצמו בשטח.</p>

564. ההשגות כאן כוללת הן את מה שהעלו החותמים בראשון לציון והן את מה שנמסר לברזילי על ידי אהרן אייזנברג ועוד מומחים. ראו המסמכים להלן נספחים 13 ב-13.

565. בנוסף, התיר הרב הלוי לקצוץ חוטרם שגדלו בגפנים מורכבות, מתחת להרכבה, ואפילו על ידי יהודי, בלא שינוי, משום הפגיעה הקריטית שלהם בהרכבה.

566. טענת הרב הלוי הייתה שדילול הזמורות המיותרות היא "עצם הזמירה" האסורה מן התורה, ולכן תותר רק על ידי גוי, בעוד שקיצוץ בזמורות נושאות הפרי נחשב 'כמוזנב בגפנים' בלבד, שאסור מדברי חכמים, ולכן תותר המלאכה בשינוי על ידי יהודי. עמדה זו מעלה קושי רב לא רק מן הסברה, כפי שהעיר כבר ברזילי (ראו לעיל הע' 355), ולא רק מן המקורות, מהם עולה שהזמירה הראשונה אינה אלא 'זירוד' האסור מדרבנן, כפי שיטען שלמה גולדין מרחובות שיתווכח בנושא עם הרב הלוי, במהלך שנת השמיטה (להלן הע' 628), וכפי שיעיר חתנו של הרב הלוי, הרב יוסף צבי הלוי, ערב שמיטת תרס"ג (ראו להלן שער שני, הע' 198), אלא גם מכך שמהר"ל דיסקין סבר שכריתת הזמורות המיותרות נחשבת כ'זירוד', וקיצוץ כל הזמורות עד הגזע נחשב 'מוזנב בגפנים' ואילו קיצוץ חלקי של הזמורות נושאות הפרי הוא הזמירה האסורה מן התורה (ראו שו"ת מהר"ל דיסקין, סימן כז, אות ב).

567. "ומאין יקח כסף לשכור פועלים ערבים, ומי יודע אם לא יאלצם ההכרח לפנות לעזרת החלוקה החדשה הנוסדה עתה בירושלים בשביל שומרי שמתה [...]".

568. המשיגים שללו הצעות לזבל לפני השמיטה או לאחריה, "כי צריך לעשות גומות והאדמה קשה עתה מאד וההוצ' [אות] על חפירת הגומות תעלה יותר משבח הזבל", והתעלמו למעשה מההצעה של הרב הלוי, שככל הנראה, נראתה להם לא מעשית ולא מספקת.

<p>1. הערבים אינם בקיאים במלאכת ההרכבה ועשויים להשחית את הנטיעות. 2. נזק כלכלי כבד למי שעושה מלאכות אלו בעצמו או עם בניו.⁵⁶⁹ 3. ההיתר הוא רק להרכיב גפנים אמריקאיות, אולם כרמים רבים, מזנים צרפתיים וערביים, עומדים להרכבה בשנה זו "כפי פקודת האדמיניסטרציון".</p>	<p>הרכבה על ידי יהודים ובכל הגפנים</p>	<p>הרכבה - מותרת רק בגפנים אמריקאים, כשאין אפשר להרכיבם קודם השמיטה - ורק על ידי גוי.</p>
<p>ההיתר אוסר חריש בכרמים שבהם אין "עשבים רעים המזיקים לגפנים", אולם מניעת חריש "משרצת מין ארבה-מנרת המשחית עלי הגפנים".</p>	<p>חריש גם כשאין עשבים מזיקים</p>	<p>חריש במטעים - מותר לחרוש על ידי גוי, כל עוד יש חשש שהעשבים יקלקלו את האילנות</p>
<p>הדבר נחוץ מאד. איחור בשנה ימנע את קליטת הנטיעות החדשות בגלל התחזקות שורשי הגפנים הוותיקות. 'קרחת הכרם' גורמת נזק לגפנים הקיימות "עד שלפעמים חצי מאתו קיום הקולנט ובצורת עוקרין בשביל זה גפני הכרמים ונוטעים מחדש".</p>	<p>מילוי הנטיעות החסרות</p>	<p>מילוי נטיעות במקום אלו שלא נקלטו - אסור.</p>
		<p>גיפור וסיכה וכדומה מותרים כשיש חשש לנזק לאילנות. אולם אסורים כשאין חשש לכך ונועדו רק לשם השבחה.</p>
<p>א. האיטור מקפח את שכר הפועלים. ב. יש אחוזות אחדות שהנטיעות נחוצות בהן מאד והן האחוזות הנמצאות על הגבולים. ג. אדמה שניעדרה ולא ניטעה בגפנים "נפסדת ואין הגפן משתרשת ומתרחבת כ"כ [כל כך] כמו באדמה שניעדרה זמן מועט לפני הנטיעה".</p>	<p>היתר נטיעה</p>	<p>נטיעות חדשות כאשר השדה נחרשה ונעדרה כבר ערב השמיטה - אסור.</p>
<p>א. יש צורך רב בזריעת ירקות למאכל הבהמות, בהעדר מרעה. ב. "זה דבר הנוגע ממש לחיי הקולנט וקולנט שיש לו גינת זרעים ותפוחי אדמה הוצאתו מתמעטת הרבה". ג. "העצה להשכיר הגינות לערביים בהבלעה אינה טובה כי לא טוב מאד להניח] את הערבי שיהיה שכן בחצרו, וכן ילכו רוב הזרעים להערבי והיהודי יקבל אך מעט". בנוגע לאדמות מזרע של תבואות. על החכרה יקבל האיכר רק פר' אחד לדונם,⁵⁷⁰ ואם כן על 100 דונם זריעה יקבלו רק 100 פר' השווים כ-10% בלבד מהוצאות שנתיות למשפחה, בעוד שאם יזרעו בעצמם, יקבלו הכנסה משמעותית לשנה.</p>	<p>היתר זריעה שלא בדרך החכרה</p>	<p>זריעת תבואה וירקות - ניתן רק בדרך של החכרה לגוי. בהבלעה למספר שנים, כשנהגו בכך בשנים הקודמות.</p>
<p>שתילה מתחת לאוהל, אינה מעשית ומעוררת גיחוך.⁵⁷¹ 90% מהשתילים אי אפשר לעקור עם האדמה שסיביבם. כמו כן ירבו ההוצאות על הנחת האוהל, והזמן הכרוך בכך יביא לכך שייספיקו ביום בקושי עשירית מהמקובל ונטיעת כל גפן תעלה יותר ממה שתהיה שווה אחרי 5 שנים.</p>	<p>שתילת השתילים כרגיל</p>	<p>משתלה - מותר לעקור את הנטיעות מן המשתלה על ידי יהודי, אך השתילה תיעשה על ידי גוי, כאשר הגומה נחפרה קודם השמיטה, ובשעת השתילה המקום מחופה ב'סוכה' בעלת גג ומחיצות מן הצדדים.</p>

569 ראו לעיל הע' 567.

570. וראו להלן הע' 610, שבתעריף זה נהגו בפועל ברחובות בשמיטה.

571. "כי רק התל יתלו רבנינו בהתירם לנו לעשות אוהל על כל גפן אשר תנטע והיינו רק לצחוק ולקלס גם בעיני הערבים שכנינו".

למעשה, כבר בשלב זה נתן הרב הלוי הנחיות מקילות יותר בעל פה, מעבר למה שפרסם בהוראות, כאשר ראה צורך בכך. במכתב לרב מוהליבר תיאר ברזילי שיחה שהייתה לו, בל' באב תרנ"ה, עם צבי הורביץ, שתיאר את ביקורו יחד עם דוב לייבוויץ, כנציגי גדרה, אצל הרב מיפו:

"ואותו הקולנסת ספר לי: כי הוא וחבירו היו אצל הרב מיפו והגיד להם שיכולים לעבוד הכל וכששאלוהו: הן בהיתוך אסורים דברים הרבה השיב, "הכתב ענין אחר ולכם אני מתיר"⁵⁷² בררתי להקולנסת כי אין לסמך על רב האוסר בכתב והתיר בפה וכי מזה אך לאינטרנות תוצאות"⁵⁷³.

מפגישה זו אף נשמר סיכום כתוב, שנכתב בשולי העתקת ההוראות הנזכרות של הרב הלוי:

"הורוביץ מגדרה שהי' [ה] עם לייבוויץ אצל הרב הגיד להם בע"פ [בעל-פה] כך: מותר:

- א. הנטיעה המתות מותר.
 - ב. הרכבה אפילו לא אמריקנות אפילו צרפתים שמתו בנטיעת השנה שעברה, מותר.
 - ג. חרישה וחפירה מותר הכל כל השורות אפילו בשקדים זה שעור יניקה שלהם.⁵⁷⁴ וזבול לא עבד⁵⁷⁵ היטב ויבואו אליו קוליניסטים טובים ויתישב איך לעשות.
- הם אמרו לו: הלא זה לא התר כ["]א איסור ואיך דובר ג[ב]ן ובנו כי זה התר, לרבני ירושלים הלא אינם יכלים לכתב, ויאמר להם: האמת שאני כתבתי אותן, אבל זה רק בשבילי כתבתי הפרטים, אבל אין זה הפסק"⁵⁷⁶.
- ללחץ האיכרים⁵⁷⁷ נוספה פעילותו של הוועד הפועל. כאמור, הגיעו ברזילי ולוין-

572. וראו גם במכתבו למל"ל, מב' באלול תרנ"ה: "וכן ה" אצל הרב מי[פ]ו ואמר להם, שלא ישגיחו על הכתב שבידי הפקידות כי שם אסר יותר מ[מה] שיאסר באמת ולהם להגדרים יתיר הרבה" (להלן נספח 14 א). במכתב לזלמן אפשטיין, מג' באלול תרנ"ה, ציין גם את ההבדל שבין ההוראות הכתובות האוסרות נטיעות חדשות וזיבול, לבין מה שטוענים מי שדיברו עם הרב הלוי "כי כונת הרב אך לאוסרן ע"י ישראל" (אצ"מ 22\A25, עמ' 41).

573. אצ"מ 6-155\A9; אצ"מ 22\A25 עמ' 17. ראו בסמוך שמדובר בהורביץ ובלייבוויץ. וראו במכתבו של ברזילי למל"ל (בהערה הקודמת) שהשיחה הייתה עם הורביץ.

574. בכתב ההיתר לא פורט חילוק בין גפנים לשקדים, אבל ככל הנראה היה ידוע שהרב הלוי מתיר את החריש במפורש דווקא בגפנים. כך, למשל, כתב שלמה גולדין, בח' באדר תרנ"ה לרב הלוי: "כפי ששמעתי אומרים בשמו (וגם בדברו אתי זכר אנכי כי פקפק מעט בזה) שאף אם יתיר בשמיטה חרישה ע"י עכו"ם, יהי רק בגפנים, ולא בשקדים?" (להלן נספח 3א). וראו שם שגולדין ניסה להציע להחכיר בהבלעה את השטח שבין השקדים לגוי לערבים, לשם זריעת אבטיחים, ובכך גם תיחרש הקרקע. פתרון דומה הציע הרב אריה ליב פרומקין בשמיטה הקודמת (ראו לעיל כרך א, עמ' 324).

575. אולי צ"ל: עמד.

576. אצ"מ 6-155\A9.

577. לאחר חתימת מכתב האיכרים, התייעץ דוד יודילוביץ עם מקורביו, כיצד להגביר את הלחץ להשגת היתר

אפשטיין לירושלים בכ"ח באב תרנ"ה, לשם מכירת אדמות רחובות וגדרה בבית הדין הספרדי. ממכתביו של ברזילי עולה כי ביום המחרת, כ"ט באב, הם הלכו לרב סלנט כדי לנסות לשכנעו להקל יותר מההוראות שנתן הרב הלוי. הרב סלנט קיבל אותם בכבוד גדול, והם פירטו בפניו מדוע היתרו של הרב הלוי אינו מספק. בנוסף, הם ציינו בפניו כי קיבלו היתר מהרב מוהליבר, וכי בידי הפקידות נמצא היתרו של הרב ספקטור. הרב סלנט ענה כי אם ימציאו לו את היתר הרב ספקטור בחתימת ידו, הוא יאשר לנקוט היתר זה, והציע כי ילכו לשוחח בעניין גם עם הרב דיסקין, דבר שהם נמנעו מלעשות.⁵⁷⁸ הרב סלנט דיבר איתם בחיבה על ההתיישבות, ביקש שיקפידו על הפרשת תרומות ומעשרות וציין כי כשאכל מענבי המושבה רחובות "ברך" שהחיינו על הפירות ועל שזכה לאכול מפרי מושבה יהודית".⁵⁷⁹

מעודד מן השיחה עם הרב סלנט אך חושש מאוד מן המדיניות אותה נקט לפי שעה הרב הלוי בשיתוף פעולה של הפקיד חזן, החל ברזילי לפעול במרץ לשם קבלת ההיתרים המקילים יותר - לכתחילה של הרב מוהליבר ושל הרב אלישר ולמצער של הרב ספקטור - על דעת הפקידות ועל דעת בני המושבות. במכתבים לפעילי חובבי ציון בחו"ל, מראשית אלול, הוא תאר את מאורעות הימים האחרונים במושבות ובירושלים וזירז את הנמענים לפעול למען הגברת הסיכוי ליישום ההיתרים.⁵⁸⁰

לאור השיחה עם הרב סלנט הדגיש ברזילי את הצורך המייד בהשגת היתרו של הרב ספקטור בחתימת ידו, ושליחתו לרב סלנט. עותק כזה היה אמנם בידי הפקידות, אולם כיוון שהוא היה ערוך כמכתב לשייד - לא ניתן היה לקבלו ממנה. בשל כך, פנה ברזילי לרב מוהליבר, למזכירו ר"י ניסנבוים ולמל"ל, וזרז אותם לשלוח באופן מידי את היתרו של הרב ספקטור חתום ומקויים כראוי, לצורך שליחתו לרב סלנט, והדגיש את הצורך הדחוף בהגעת המכתב עוד לפני ראש השנה. בנוסף, ביקש ברזילי מהרב מוהליבר לכתוב לשייד ולרב צדוק קאהן שיורו לעשות כהיתרו של הרב מוהליבר או כהיתר הרב ספקטור. לדעתו, מכתב כזה משייד לפקידות יגרום ש"תעשה הפקידות כפקודתו ובהקולנויות יעשו הנבונים כהוראת אדמו"ר והמחמירים על עצמם כהוראת

מורחב יותר, בפרט בשל החשש ששייד לא יעתר לדרישות האיכרים, מחשש לפסילת כשרות היין על ידי רבני ירושלים האשכנזים. במכתב ליהודה גרוזובסקי, מליל ב' באלול תרנ"ה, הוא ציין שהוא זקוק מאד להעתקה של היתר הרב מוהליבר, וכי אם מצוי אצלו נוסח ההיתר של הרב אלישר המופיע בספר 'שמחה לאיש' שישלח לו (אצ"מ A192/237, עמ' 480). במכתב לאליעזר בן-יהודה, מב' באלול תרנ"ה, הוא ציין שלדעתו חשוב מאד לפרסם בעיתונות את היתרו של הרב מוהליבר, אם כי לא בהצבי, כי שם פרסום כזה רק יגרום נזק (שם, עמ' 477-479; קניאל, היחסים, ב, עמ' 228-229).

578. אולי הדבר קשור גם ברושם שקיבל לוין-אפשטיין מפגישה קודמת שלו בירושלים עם הרבנים סלנט ודיסקין. כשנתקל ביחס אוהד מצד הרב סלנט וביחס חשדני מצד הרב דיסקין (ראו לוין-אפשטיין, זכרונותי, עמ' 196-197).

579. ראו במכתבו של ברזילי לרב מוהליבר, מא' באלול תרנ"ה (להלן נספח 12ב), ובמכתבו לאחד-העם, מב' אלול תרנ"ה (להלן נספח 14ג).

580. ראו המכתבים לרב מוהליבר, למל"ל, לאחד-העם ולזלמן אפשטיין (להלן נספחים 14א-14ד). גם ההתייחסויות בסמוך לקוחות ממכתבים אלו.

הגאון מקאוונא". כן ביקש ברזילי מהרב מוהליבר לפרסם מכתב פומבי בעיתון המליץ, בו יקרא לאיכרים לעבוד על פי ההיתרים, ואם אפשר שיחתום על המכתב גם הרב ספקטור, ולמצער שישלח מכתב כזה בכמה עותקים לוועד הפועל והוא יופץ במושבות.

ממל"ל ביקש עוד ברזילי לכתוב לפינס שלא יערער על מכירת אדמות גדרה בבית הדין הספרדי ולכתוב לאיכרי גדרה שעליהם לנקוט כדעת המקילים,⁵⁸¹ וכן לשלוח "מכתב חוזר בשם הוועד להקולנסתים כי לא יקוו לתמיכה אם לא יעבדו". כמו כן, עדכן ברזילי בפרטים הנזכרים את אחד-העם ואת זלמן אפשטיין והדגיש את הצורך ב"ענגריא [=אנגריה] גדולה מצד הקומיטיט", וכן "אנגריא גדולה מצד הגרש" [מ].

פעולותיו של ברזילי אכן השפיעו על הוועד באודסה, כפי שעדכן אחד-העם, במכתב לבני משה ביפו, מי"ז באלול תרנ"ה (6.9.1895):

"הידיעות ע"ד [על דבר] השמיטה שקבלתי אתמול מאת ברזילי היו לי לתועלת גדולה, ביחוד העתקת מכתב הגרש"מ. כי אתמול היתה ישיבת הוועד ועוררתי שאלה זו, ואחר משא ומתן ארוך וחם הצלחתי להביא את הוועד לידי החלטה מפורשת ואינגריא, אשר בודאי יודיעכם אותה היום בדרך אופיציאלית. ועם זה הוחלט גם כן לבוא בדברים עם הרצ"כ [הרב צדוק כהן] (בתור רב), שיטה גם לב הנדיב לסמוך על היתר הח"ב [החכם באשי] והגרש"מ. והנני מקוה כי נעשה ונצליח".⁵⁸²

באותו היום שלח ממל"ל לרי"מ פינס מכתב, ובו הוכיח אותו על השתדלותו שאנשי גדרה "ישבתו בשביעית", ועל מחאתו על המכירה שנעשתה בבית הדין הספרדי. "למה לך להכניס ראשך בדבר זה" - ציין ממל"ל - "הלא לא נעלם ממך שיש גם מתירים והם אינם קטלי קני באגמא, וגם עתה מלבד היתרם של הרב אלישר והגרש"מ מביאליסטוק יש בידנו היתרים מכמה רבנים". ממל"ל הוסיף שטענותיו של פינס על חוסר הסמכות למכירת האדמות בגדרה על ידי הוועד מופרכות, שהרי הרב הילדסהיימר בעצמו הודיע בזמנו מפורשות שאין לו באדמות גדרה "שום זכות ויפוי כח". ממל"ל ציין עוד לפינס כי פעולותיו עתידות רק להזיק לאיכרים, שכן לא יקבלו תמיכה מהוועד האודסאי, אם ישבתו. "הוועד אינו מכריח את הקולוניסטים לעבוד בשביעית" - העיר ממל"ל - "אך לפי מטרתו לא יתן תמיכה לבלתי

581. ברזילי ציין שמל"ל ישלח את המכתב אליו ולא ישירות פינס ולגדרה, "כי אולי לא יהיה בהם צורך כלל".
582. גינצברג, מכתבים, מכתב 38. וראו גם ציטוט פרוטוקול ישיבת הוועד האודסאי, מט' באלול תרנ"ה: "מאה"ק באות ידיעות, כי מבלי הבט על היתר גדולי ההוראה כמו הגאון ר' שמואל מאהילעווער והגאון חכם באשי מירושלים ר' יעקב שאול אלישר, חושבים איזה קולוניסטים לבלי לעבוד בשנת השמטה הבאה. קולוניסטים כאלה כלי ספק יסבלו מחסור גדול ויפנו להועד. האם יתן להם אז הוועד את תמיכתו. הוועד, מבלי להכנס בפתרון שאלת השמטה, שהיא שאלה דתית, החליט: מפני שגדולי ההוראה התירו את העבודה, על כן הקולוניסטים שלא יאבו לעבוד בשנה זו לא יקבלו תמיכה, כי אם יתן להם הוועד תמיכתו, אז לא יספיקו סכומי הוועד לא לשוב מעמד השובתים כבתחלה, אחרי ההפסד שיגרמו לעצמם, ולא לתת את מחסורי הקולוניסטים שיהיו זקוקים לתמיכה" (המליץ, כ"ח בתשרי תרנ"ו (16.10.1895), עמ' 4).

עובדים. וכבר אמרתי לך לפני שבע שנים כי איסור השמיטה לא לחו"צ [לחובבי ציון] לבד נאמר, ואם איזה קולוניסטים רוצים להחמיר על עצמם, יפנו לכל המון בית ישראל לעזרה ולא להועד שמטרה מיוחדת לו. וכל זמן שאינך בטוח כי יבא המון בית ישראל לעזרה לשובתים ההם - חלילה לך להיות גרם של רעב וכל מחסור להקולוניסטים".⁵⁸³ הוועד הפועל הודיע מצידו במושבות, שלא ייתן תמיכה למי שישבות.⁵⁸⁴

מנגד, הגיעו השמועות על ההקלות ההולכות ומתגברות גם לירושלים, והביאו רבנים ועסקנים, להתריע מפני נקיטת הקלות-יתר, מעבר למה שכבר ניתן. במאמר מערכת בחבצלת, מ' באלול תרנ"ה, צוין כי האיכרים בוודאי היו שמחים בהיתר הנרחב של הרב הלוי, הכולל: היתר מסחר בפירות; היתר עבודות "הכשכוש והעדור והניכוש"; היתר חלק מן הזמירה (הזינוב) על ידי יהודים וחלק על ידי גויים; כמו גם היתר החכרת אדמות המזרע לגויים, והוא אינו אוסר אלא נטיעות חדשות וזיכול - לולא הסיתו אותם בני משה, המעוניינים לעקור את הדת, ולחצו על איכרי ראשון לציון לחתום על מחאה בפני הפקיד חזן, שבאם לא יקבלו היתר גמור מטעם הפקידות, יעשו דין לעצמם, לנהוג כהיתר הרב מוהליבר. הכותב שיבח את הרב הלוי שעמד בפרץ והודיע לפקיד חזן כי באם לא ישמעו להנחיותיו הוא יתפטר מתפקידו כרב המושבות. כותב המאמר תקף עוד את פעילותם של בני משה למכור את אדמות רחובות וגדרה בבית הדין הספרדי, בנוסף למכירת האילנות אצל הרב מיפו.⁵⁸⁵

כשבע אחר כך פורסם בחבצלת מכתב גלוי לרב הלוי, שנכתב ב"שלהי חדש מנ"א [מנחם אב] ערב שנת שמיטה תרנ"ה לפ"ק", בידי מקורבים לרב דיסקין. במכתב התריעו החותמים כנגד שמועות שווא המתהלכות אצל "אחדים מבני המושבות, כאילו התירו רבני ירושלים את העבודה שמיטה". הם ציינו את מעלתו הרבה של הרב הלוי ו"כי בוודאי לא התיר להם יותר ממה שנתנה לנו התורה רשות עפ"י דרכי[ה] והליכותיה ולא יצא מכשול ח"ו מתחת ידו", וזרזו אותו "שיעמוד כעמוד ברזל על עמדו" ושיבקש מהאיכרים "לבל יוסיפו להוציא דברי בלע כאלה מפיהם, לבל נצטרך להוסיף גדרים וסייגים ולאסור את אשר התרנו לצורך שעה לבל ימוטו ח"ו מוסדי הישוב".⁵⁸⁶

583. אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 275-276.

584. ראו בחבצלת, כ"ט באלול תרנ"ה (18.9.1895), עמ' תכא, שראש הוועד הפועל הודיע לאיכרי חדרה שלא יקבלו תמיכה מהוועד "אם לא יעבדו בעצמם ובידיהם את מזרע הקיץ".

585. חבצלת, י' באלול תרנ"ה (30.8.1895), עמ' שצא. מסתבר שהמאמר נכתב על ידי ר"מ פינס, ששימש כעורך בפועל של החבצלת באותה העת, והיה מודע כאמור באופן ישיר למכירה הכפולה שנעשתה בגדרה וברחובות על ידי ברזילי ולוין-אפשטיין. הכותב ביקר את המכירה שנעשתה "כפי הנשמע [...] לפני בית דינו של הרה"ג הראש"ל נ"י". מאחר שנעשתה "מבלי דעת בעליה שבערכאות" וכאמור זו הייתה בדיוק טענת פינס - שלא ניתן למכור את אדמת גדרה ללא רשותו, כיוון שהיא רשומה בערכאות על שם הרב הילדסהיימר, שייפה את כוחו הוא לניהול הקרקע (ראו לעיל ליד הע' 555, 583). ביקורת על בני משה, בטענה שהם לוחצים על האיכרים בחדרה לעבוד בשמיטה ועל האיכרים בראשון לציון והפועלים במזכרת בתיה לבקש הקלות נוספות, ראו גם בחבצלת, כ"ט באלול תרנ"ה (18.9.1895), עמ' 422. וראו טענות דומות כנגד בני משה גם במכתבו הפומבי של ר' אייזיק בן-טובים לרב שלמה דוד סלושץ (חבצלת, י"ב בכסלו תרנ"ו (29.11.1895) עמ' 64-65).
586. חבצלת, ט"ז אלול תרנ"ה (6.9.1895), עמ' 400-401. כל החותמים על המכתב הם ממקורבי הרב דיסקין,

למכתב צורף מכתב של הרב דיסקין עצמו, המזרז את הרב הלוי "להיות עז כנמר נגד הבאים לזלזל באיסור שביעית החמורה", ומזכיר לו "הגאון מוהר"ש סלאנט שליט"א, והגאון דלובלין שליט"א, הלא המה פא"פ [פנים אל פנים] דברו עם כ"ת [כבוד תורתו] בעצמו על ככה בהיותו פעה"ק [פה עיר הקודש] זה כשבועיים".⁵⁸⁷

מאידך, הביא הלחץ מצד האיכרים ומצד הפקידות את הרב הלוי לנסות למצוא פתרונות רשמיים לנושאים העיקריים שהטרידו את האיכרים והפקידות. באמצע אולו אף הגיע לירושלים כתב ההיתר ששלח הרב ספקטור לאליהו שייד,⁵⁸⁸ בו ציין הרב שהוא מתיר את כל העבודות שיסודן מדרבנן - על ידי יהודים, ועבודת שיסודן דאורייתא - על ידי גויים, והדבר עורר הדים בירושלים, והביא להתכתבות של הרב הלוי עם הרב ספקטור.⁵⁸⁹ מסתבר שהגעת המכתב היוותה גם כן גורם משפיע לקולא.⁵⁹⁰ במקביל,

כדלהלן: "נאום שאול חיים בהה"ג מ' אברהם הלוי מדובראוונא. נאום חיים יעקב שפירא מקאוונא. נאום שאול אלחנן בהר"א ז"ל. נאום זבולון הערשינזאהן. נאום יודא יודל אר"י ליב בהמנוח מו"ה עוזר זללה"ה קוואל הרב דראדין. נאום משה נחום וואללענשטיין. נאום רפאל יצחק יהודא ליב בר"מ חיים חפץ ז"ל. נאום זבולון חרל"פ. נאום יוסף חיים זאנענפעלד". צילום של המכתב המקורי, בכתב ידו של הרב יוסף חיים זוננפלד, שכלל הנראה גם ניסח אותו, ראו גערליץ, מרא דארעא, עמ' קפג.

587. חבצלת שם. צילום של המכתב המקורי, בכתב ידו של הרב דיסקין, ראו גערליץ, שם. ייתכן שהזכרת פגישתו של הרב הלוי עם הרבנים סלנט ופרדקין דווקא, רומזת לכך שהם היו מי שהתירו במפורש יותר ממנו, דהיינו את מסחר היין, והמכתב מדגיש שאפילו הם היתרו ברב הלוי שלא יתיר מעבר לכך.

588. כאמור, שלח הרב ספקטור מכתב היתר גם לשייד וגם לאברהם גרינברג (ראו לעיל ליד הע' 507). במכתב למ"ל מליל ט"ו בכסלו תרנ"ו, ציין ברזילי במפורש, שעמל "לקבל ממר שיד מכתב להגאון מקאוונא" (A25\22), עמ' 264). מסתבר שהחשיבות לכך מבחינתו הייתה, כדי שיהיה ברור שההיתר נוגע גם למושבות הברון וליקב בראשון לציון. בשולי נוסח מכתב ההיתר שנשלח לאליהו שייד, והמצוי בארכיון הצינוני המרכזי, צוין "כל זה הועתק מגוף המכתב של הרב הגאון דקאוונא וחי" [וחתימת ידו] ולראי[ה] ח"ש [חתמנו שנינו] יום ד' ט"ו אלול תרנ"ה בירושלים ת"ו" (ראו להלן נספח 39). החתומים הם שניים מרבני ישיבת עץ חיים בירושלים, הרב שבתי אליהו אנגלמן והרב ישראל דוד פרוימן, ומסתבר ששטר זה הוא שהגיע לידי הרב סלנט. דיווח על הגעת היתר "הארגינאל" של הרב ספקטור, לוועד הפועל ליפו ועל שליחתו לרב סלנט לירושלים, ראו במכתב של ברזילי לשלמה ווילקריסקי מוילנה, מ"ב בתשרי תרנ"ו ובמכתב למנדל נחומובסקי מחזרה, מ"ג בתשרי תרנ"ו (אצ"מ 22\A25, עמ' 111, 125). בנוסף היה מצוי בארכיון לתולדות רחובות עותק של מכתבו של הרב ספקטור לאברהם גרינברג, אותו העתיק ברזילי (את"ר, מיכל 1, מסמך 431; פרידמן, למשמעותו, עמ' 474-475).

589. הרב יוסף צבי הלוי, חתנו של הרב נפתלי הרץ הלוי, ציין לימים, כי רבני ירושלים ובראשם מהר"ל דיסקין "כולם בהסכמה מאוחדת כתבו להגאון ר"א מקאוונא זצ"ל שבל יורה עוד הוראתו באה"ק יען שכולם מסכימים כהוראות הגאב"ד דיפו וגם מר חותני זצ"ל כתב מכתב פרטי בבקשה ג"כ דבאתריה דהגאון ר"ל"ד לא ישלח הוראתו והגאון ר"א זצ"ל לא שם על לבו כ"ז והשיב למר חותני הגאון זצ"ל", והוא מצטט את מכתב תשובתו של הרב ספקטור אל הרב הלוי, מד' בתשרי תרנ"ו: "מכתבו הגיעני במה שדרש ממני ע"ד השמיטה הנני להשיב כי לא חדשתי עתה שום דבר וכמו שיצא ממני דעתי בשנת השמיטה העבר כן דעתי עתה בלא שום התחדשות וד' יהיה בעזרנו להקים הדת על תילה" (הלוי, הוראות שעה, עמ' קכד-קכה). מכתבו המקורי של הרב ספקטור מצוי בארכיון קום-שלוין, ותצלומו ראו להלן נספח 39). מסתבר, אפוא, שהמכתבים הנזכרים נשלחו באלול תרנ"ה, בסמוך להגעת נוסח ההיתר בחתימת ידי הרב ספקטור לירושלים. אף הרב עקיבא יוסף שלזינגר ציין כי נקרא "לועד חכמים אצל הגאון מבריסק נ"י אודות מכתב היתר אשר בא מן הגאון הר"א אב"ד דקאוונא נ"י להתיר לאנשי המושבות שביעית ע"י מכירה [...] והעריכו לעומת זה מכתב, וגם אני עשיתי מכתב לפניהם ומסרתי לשולחן" (שו"ת ר' עקיבא יוסף, יו"ד, א, ס' קסד), ומדבריו בסיום מכתבו ("ובשכר זה יכתב ויחתם בגמר חתימה טובה [...] ואם יחפץ לטובתם [...] יעשה להם לעזר ותומך אשר צריך תמיכה כאשר עשינו בשנת תרמ"ט"). עולה שמדובר בסמוך לראש השנה תרנ"ו, ונראה שמדובר בכינוס הנזכר.

590. ביטוי למצוקה בה נמצא הרב הלוי, בפרט עם התקרב השמיטה, נמצא במכתבו של ברזילי, מכ"ב באלול

עוררה הגעת היתרו של הרב ספקטור תקווה כי הפקידות ורבים מהאיכרים יאמצו לכל היותר את תנאיו של הרב ספקטור. במכתביו למל"ל ולזלמן אפשטיין הדגיש ברזילי את החשיבות להשיג בהקדם את "הארגינאל של ה"ג מקאוונא", שכן רבים מאד מהאיכרים אומרים שיעבדו רק לפי מה שיתיר הרב ספקטור. הוא הדגיש שהחשיבות של היתרו של הרב ספקטור היא, שלא רק שהוא מתיר הרבה מהמלאכות על ידי יהודים, אלו שהן ביסודן מדרבנן, וממילא "העבודות העקריות תהיינה מותרות ע"י ישראל ורק זריעה, זרית הגריעניים וקצירה, ואיזה חלק מהזמירה והבצירה" לא ייעשו על ידי יהודים, אלא ש"עיקר הטוב שבהית[ר] הג' מקאוונא שהוא מתיר את כל העבודות (בעוד הרב מיפו וכו' אוסרים הרבה עבודות)". וממילא "אחרי שיש בידנו היתר הגרש"מ והספרדים שהכל יעשה ע"י יהודים נוכל להרגיע את הבלתי נצרכים לתמיכה ואת המתעקשים ביותר בהיתרו של ה"ג מקאוונא".

יתר על כן, הוא ביקש להשתדל להשיג הבהרות מהרב ספקטור מהן בדיוק אותן מלאכות דאורייתא שהוא אוסר, שכן התנאי שציין הרב ספקטור עד עתה, שהאיכרים יבררו את פרטי המלאכות אצל רבני ירושלים האשכנזים או הספרדים, בעייתי מאד, ומונע למעשה מן הפקידות לאמץ את היתרו, בכל הנוגע להכשר היין. שכן, כפי שהבהיר להם הפקיד חזן, לא שייך לשאול את חכמי הספרדים מהן מלאכות דאורייתא אחרי שהם מתירים גם אותן, ואילו חכמי האשכנזים "אינם חפצים להגיד מה אסור מדאורייתא ואם ישאלם איש חכם אומרים "שאלו את רבניכם שהתירו לכם"⁵⁹¹, ואחרי הבהרות כאלו תוכל אף הפקידות לאמץ את היתר הרב מקובנה.

הוראות אלול' של הרב הלוי

בכ"ב באלול תרנ"ה נסע הרב הלוי לירושלים בניסיון להשיג אישור להקלות

תרנ"ה, למל"ל, בו ציין את דרישת הפקידות בפתח תקווה לעשיית מלאכת הרכבת אילנות, ערב השמיטה, בעת תוספת שביעית, בניגוד להוראותיו של הרב הלוי, "והביאם הדבר הזה לערך מכתבים לה"ג מקאוונא ולהגרש"ם שבהם בארו נחיצות ההיתר על העבודה", כשבנוסף "בשבת העבר דרש ה'אדון] פארב - המנהל החדש בפתח תקוה על דבר נחיצות העבודה בשביעית". "כל הדברים האלה פעלו כי הרב הגדיל והאמיץ פעולתו ועל 'החבצלת' נראתה אזוהרה מאיזה רבנים מהבד"צ האשכנזי כי לא יזידו בני המושבות לבקש יותר ממה שהתיר הרב מיפו ואם יזידו לבקש זאת יאסרו גם מה שהתיר הרב. אך האזוהרה הזאת הועילה כעלוקות למת, והרב הנ"ל משתדל עתה להסביר לפני מר חזן, כי לא הבינו היתרו והוא הולך ומרחיבו" (אצ"מ 22\A25, עמ' 76-77). אף אם לוקה התיאור בחוסר דיוק, הן לגבי הנסיבות שהביאו להוצאת המכתב בחבצלת (ראו בעניין זה פוס, היתר תרנ"ו, עמ' רז, הערה לח), והן כנראה גם בנוגע לנסיבות הפנייה לרבנים מוהליבר וספקטור, הוא מבטא יפה את המתח בו היה מצוי הרב הלוי בעניין. ייתכן שמקור המידע להבהרות של הרב הלוי לחזן, היה דוד יודילוביץ. שכן במכתב, מכ"א באלול תרנ"ה, לבני הזוג בן-יהודה, הוא ציין שהפקיד חזן קרא בכ' באלול לרוזן לביור, ואמר לו שהרב הלוי ציין בפניו שתרגומו של רוזן לפרטי ההיתר אינו מדויק. רוזן טען שהתרגום מדויק, וחזן השיב "ומה איכפת לך אם הוא אומר כי לא טוב תרגמת, וכי יש בו יותר היתר ממה שחשבנו, אדרבה לך אליו, ושמע מה בפיו" (אצ"מ 237\A192, עמ' 450). כאמור לעיל (ראו, ליד הע' 579), ציין ברזילי שהרב סלנט אמר לו שיאפשר להורות כדברי הרב ספקטור אם יגיע לידי היתרו בחתימת ידו. לא ידוע על פרסום כל שהוא בעניין מצד הרב סלנט, אולם ייתכן שהדבר השפיע גם על נכונותו שלא להחמיר ואף להקל, לנוכח הלחץ על הרב הלוי.

591. ראו במכתב למל"ל, מכ"ב באלול תרנ"ה, ובמכתב לזלמן אפשטיין, מכ"ד באלול תרנ"ה (אצ"מ 22\A25, עמ' 76-78).

נוספות וזאת בפרט על סמך פתרון הלכתי חדש, כפי שציין דוד יודילוביץ במכתב לבן-יהודה מכ"ד באלול תרנ"ה:

"הרב מיפו עלה שלשום ירושלימה, אולי יצליח לעשות מכירה על הקרקע אם יסכימו על זה הרבנים שם. יש לו עצה חדשה: כי ימכרו לגוי אך מִתָּר אדמה בעומק. ובאופן זה יוכלו לנטוע את אלה הגפנים שצריכים לְהִנְסֵף במקום המתות של אשתקד. הוא בקש ע"י רוזן מכתב מחזן שיתיר לו ללכת על הוצאות הפקידות, ויכתוב לו חזן כי הוא מתיר לו. - הרב שאל (ע"י רוזן) מחזן: אם יש לו לחזן רשות בלי פריז למכור מתר אדמה בעומק אדמת כל מושבות הנדיב; ויצחק חזן ויאמר לרוזן: יש לי רשות למכור להרבנים עומק אדמה גם <כפי> שאול תחתיה [...], ולהרב כתב כי ילך ירושלימה ויצליח".⁵⁹²

בכ"ז באלול תרנ"ה ערך הרב הלוי נוסח הוראות חדש,⁵⁹³ ובו אכן כמה הקלות על גבי ההוראות שפרסם כחודש קודם.

א. בעוד שבהוראות אב התיר לזבל את הכרמים רק באופן של העמדת מזבלה על אבנים ערב השמיטה, שעליה יישפך זבל בשמיטה, הרי שעתה, הוא התיר את זיבול הכרמים כרגיל, על ידי נכרי, "אם יש חשש וספק שמא תחלש הגפן או העץ (הפרי או האילן)".

ב. בעוד שבהוראות אב התיר הרכבה רק בגפנים האמריקאים ורק על ידי נכרי, עתה התיר את ההרכבה בכל הגפנים, והתיר שההכנות להרכבה תיעשה על ידי יהודי.⁵⁹⁴

הקלות אלו לא היו תלויות בביצוע מכירה אחרת מזו שנעשתה, אולם שתי הקלות משמעותיות נוספות אותן פירט הרב הלוי, היו אכן תלויות בה:

א. היתר לנטוע גפנים במקום אלו שמתו - על ידי נכרי.

ב. היתר לנטוע את השתילים שנעקרו מהמשתלה, ללא צורך בבניית אהל, - על ידי נכרי.

592. אצ"מ A192\237, עמ' 446. רוזן הנזכר, הוא שרגא פייביש רוזן, שתרגם את הוראות הרב הלוי לצרפתית, עבור הפקיד חזן, ראו לעיל בהע' 560.

593. קובץ ההוראות הועתק במחברת ההעתקות של יודילוביץ (אצ"מ A192\237, עמ' 438-441). הקובץ נדפס לראשונה בחוברת שערי ציון, חוברת ד-ז (תרצ"ח), ס' כז, עמ' עג-עד, מעותק בכתב ידו של הרב אברהם יעקב אורלנסקי, בנו של הרב אהרן אורלנסקי מפתח תקווה (ולא כפי שצוין שם, שהועתק מכתב ידו של הרב הלוי). משם הועתק בספר בצאת השנה, ירושלים תש"ך, עמ' עז-עט, ונדפס שוב, עם תיקונים מתוך כתב היד (שתצלמו מובא שם) אצל: פראנק ורוזנטל, הר המור: שביעית, עמ' קט-קיא. וראו שם, עמ' קכד, מכתב מאת הרב אברהם יעקב אורלנסקי לרב צבי פסח פרנק, מ' בחשוון תרע"ז, בו ציין שיש אצלו "העתקה מהרב נפתלי הירץ הלוי ז"ל האב"ד ביפו, משנת תרנ"ה", של פרטי דיני השמיטה, לאחר מכירת העצים לעקירה. כתב היד מצוי באתר, אוסף הרב יקותיאל עזריאלי, 004-006.00101. וראו עוד פוס, היתר תרנ"ו, עמ' רט, הע' מב. קובץ ההוראות מובא להלן נספח 13.

594. "ההכנות למעשה ההרכבה כגון שיפוד ההרכבה והבקעת הגזע נושא ההרכבה מותר ע"י ישראל, ורק תחיבת ההרכבה בתוך הבקיעה וכריכת המטלית להדק ולהתאים את ההרכבה תעשה ע"י לא-יהודי".

שתי הקלות אלו, תלה הרב הלוי במכירת האדמה עליה יינטעו השתילים, וכאמור לשם כך הציע באופן מחודש - למכור לנכרי את עפר האדמה בעומק מטר על מנת שיטול הנכרי את העפר (ללא האילנות).⁵⁹⁵ בדומה לפתרון הקודם שהעלה הרב הלוי, של מכירת העצים על מנת לעוקרם, סבר הרב הלוי שגם בדרך זו נפתרת הבעיה של איסור 'לא תחנם', וכן בעיית הצורך ברישום בטאבו של מכירות קרקע, ויתרונה על פני המכירה הקודמת היה בכך שאיפשרה גם נטיעות.⁵⁹⁶ אמנם הרב הלוי ציין, כי פתרון זה קיבל רק את הסכמת הרב שמואל סלנט, ואילו המהרי"ל דיסקין אמר כי "לא יוכל להכריע לא לאיסור ולא להיתר" אך כתב במפורש שלמיקל יש ממילא על מי לסמוך.⁵⁹⁷ כאמור, נקיטת הקלות אלו הייתה תלויה בביצוע מכירה חדשה מעבר למכירה הקודמת שהייתה רק על העצים ועפר יניקתם "בפני ב"ד כד"ת".⁵⁹⁸

595. ראו במכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים, מכ"ח באלול תרנ"ה: "מצב השמיטה לא טוב, פקידות יהודה [...] מקבלת היתרו של הרב מיפו [...] הרחיבו הרבה ועל פי ההיתר הזה מותר [לזבל] ולמלאות <---> גפנים במקום הגפנים שלא נקלטו בשנה העברה ע"י [...] נכרים קצרו של דבר היתרו קרוב להיתר הגאון [מקאוונא] [...] במלים אחרות הוא קנה היתרו של הג' מקאוונא בשני דברים, [...] הקוריוז היותר גדול בכל ההיתר הוא זה: שבתחילה התנגד הרב הנ"ל לשום מכירת אדמה ועשה כל המכירות אך על הגפנים וע"מ לעקורן ואת השדות התייר להחכיר בהבלעה אבל עתה כאשר נצטרך להתיר במקצת את הנטיעה (מלוא הגפנים המתות) "נפל", על מכירה לנכרי בעמק מיתר אחד לאמור: האדמה שיכת לנכרי אך מעמק מיטר משטחה העליון" (להלן נספח 114), וכן במכתבו של יודילוביץ (לעיל הע' 592). כפי שציין לנכון מ"א פוס במאמרו: "היתר זה, למכור את האדמה בעומק מטר על מנת להתיר נטיעות, התחלף לרבים עם ההיתר המקורי של הרב דיסקין למכירת העצים על מנת לעקור, ויצר בלבול גדול, מה נמכר (עפר מקום יניקת העצים או עפר בעומק מטר) ומהי עמדת המהרי"ל דיסקין (התיר או לא אמר לא איסור ולא היתר)" (פוס, היתר תרנ"ו, עמ' רט).

596. ראו למשל בדברי דוב לייבוביץ מגדרה לר"מ פינס, במכתב מז' בתשרי תרנ"ו: "עניני השמיטה הולכים ומתקדמים [...] ההיתר החדש ששמו לעולם [א]מנם] עדין לא ראיתיו) הוא פשוט היתר במלואו המתקדמים אומרים כי לולא הצעקות הרבות מצדם לא זכינו להיתר כזה, והמתונים אומרים כי האסור הקודם רצוני לאמור ההיתר הראשון לא בא אלא בשביל צעקותיכם שעברו גבול בין כה וכה ות"ל [ותודה לא-ל] גם מעז יצא מתוק כי מהרב מבריסק יצא הרעיון היותר גדול להתקדמותינו הינו בדבר נטיעות חדשות כי הוא תיקן אופן מכירה חדשה למכור מכירה לא"י את כל פני האדמה בעוביו של מעטער אחד אכן ראוי הוא להכתב בספר דברי הימים של ביסמארק ומאלטקא כי הגדיל לעשות מהם" (אצ"מ 109\90 A). כפי שהעיר רמ"א פוס, הכותב לא דק, והמהרי"ל דיסקין איננו זה שהמציא את ההיתר הנ"ל, ואף לא אישרו, אלא דווקא הרב סלנט אישרו (פוס, היתר תרנ"ו, עמ' ריו, הע' סה).

597. "צד ההיתר הזה נתחדש אצלי, ונתישבתי אח"כ בזה עם הגאונים הי"ו מירושלים, והגאון הרש"ס הסכים לזה, אך מחמת כי הגאון מבריסק אמר לי כי לא יוכל להכריע לא לאיסור ולא להיתר, לכן לא אוכל גם אנכי להורות כנגדו, ודעביד כמר עביד, ודעביד כמר עביד".

598. יש לציין שאין שום עדות על ביצוע מכירה זו. אף שלמעשה הקילו במושבות בעבודות אלו, ולא ידוע על מחאה מצד הרב הלוי. ראו למשל דברי ברזילי לי"ל גולדברג בכ"ח בחשוון תרנ"ו: "בנחלתך יש משתלה של גפנים ואף הרב מיפו מתיר לנטוע שני שלישי מאתו, באופן שביכלתך לנטוע גם השנה 10 דולם וכן לעדר אדמה לשנה הבאה" (אצ"מ 22\25 A, עמ' 177). כאמור, ברוב המושבות התבצעה גם מכירה של האדמה בבית הדין הספרדי, אלא שלדעת הרב הלוי, כיוון שלא נעשתה בטאבו, לכאורה, לא הייתה בעלת ערך. ואולי למעשה סבר הרב הלוי, לפחות בשתיקה, לסמוך על מכירה זו. אולי לכך מכוונים הדברים שכתב חיים מיכל מזכירו של הרב אלישר, ככל הנראה בשלהי כסלו או בראשית טבת תרנ"ו: "שמענו כי הרב דיפו חזר בו באיזה מסעפי ההיתר שנתן להמושבה ראשון לציון, אבל לא שמעו בקולו ויסמכו עצמם על היתר הגאון ראשון לציון מוהרי"ש אלישר יצ"ו" (המליץ, י"ז באדר תרנ"ו (2.3.1896), עמ' 3. על תיארוך הדברים ראו להלן הע' 630).

לאור היתר זה, דרשו פקידי הברון היתר גם לנטיעות חדשות לגמרי,⁵⁹⁹ אך נראה שהיתר כזה לא ניתן לבסוף.⁶⁰⁰

העובדה שהרב הלוי היקל הביאה כנראה לשמועות שונות, ומתברר שהרב הלוי נדרש להפריך שמועות אודות הוראותיו, כפי שכתב ככל הנראה ממש בשלהי אלול, לרבה של פתח תקווה:

“כבוד הרה"ג מ' [ורינו] אהרן נ"י הכהן אב"ד דפ"ת ת"ו

מכתבו קבלתי לנכון, על דבר לחרוש בשדה בורה כדי לנטוע במ את האילנות מן המשתלה לא התרתי כלל וכלל, וגם עקירת האילנות לא התרתי, רק האילנות העומדים רצופים ולעקור אחד מתוך שנים או שנים מתוך שלשה, כפי חוקי הנטיעות והשאר יעמדו על עמדם. לזרוע בין האילנות לא התרתי כלל, כי אם באופן המבואר ע"פ היתר ההבלעה.

ע"ד [על דבר] אילני סרק, דינם כמו שאר האילנות.

לעבוד בקרקע הגוי לא התירו רבני ירושלים.

וכבודו לא יאבה להם ולא ישמע להם לכל אשר יאמרו בשמי, רק כפי משמעות ההיתר שכתבתי.

והנני דו"ש [דורש שלומן] ומברכו בכוח"ט [בכתיבה וחתומה טובה]

נפתלי הירץ הלוי

החונה פעה"ק יפו ת"ו.⁶⁰¹

599. ראו במכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים, מכ"ח באלול תרנ"ה, שציין שלמרות ההיתר הנזכר "הפקידות דורשת היתר על נטיעות חדשות והרב מיפו הלך הלוך ושוב לירושלים לפעול גם ההיתר הזה" (להלן נספח 14), ואולי מדובר במקומות גבול או בצורך מיוחד אחר.

600. אמנם ברזילי כתב בט"ז תשרי תרנ"ו לשפ"ד: "עתה הרחיב הרב מיפו את היתרו וכמעט הוא דומה להיתרו של הגריא"ס הי"ו [...] וההבדל רק בהזריעה" (אצ"מ A25\22, עמ' 171), אך נראה שלא דקדק להתייחס גם לנושא הנטיעות, כיוון שאלו לא היו נצרכות בדרך כלל, והפקידות אף התרחה שלא לטעת גפנים חדשות, מסיבות כלכליות (ראו להלן הע' 639).

601. פראנק ורוזנטל, הר המור: שביעית, עמ' קיג.